

**KUR'AN KISSALARIYLA İLİŞKİLİ BAZI
TASAVVUFÎ KAVRAMLARIN CELÂL VE CEMÂL
TECELLİLERİ BAĞLAMINDA
DEĞERLENDİRİLMESİ**

Zeynep DURAN

**Temel İslâm Bilimleri Ana Bilim Dalı
Yüksek Lisans Tezi
Prof. Dr. İsa ÇELİK
2022
Her Hakkı Saklıdır**

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

Zeynep DURAN

**KUR’AN KISSALARIYLA İLİŞKİLİ BAZI TASAVVUFÎ
KAVRAMLARIN CELÂL VE CEMÂL TECELLİLERİ
BAĞLAMINDA DEĞERLENDİRİLMESİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
Prof. Dr. İsa ÇELİK

ERZURUM-2022

TEZ BEYAN FORMU

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

BİLDİRİM

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esaslarının ilgili maddelerine göre hazırlamış olduğum “KUR’AN KISSALARIYLA İLİŞKİLİ BAZI TASAVVUFİ KAVRAMLARIN CELÂL VE CEMÂL TECELLİLERİ BAĞLAMINDA DEĞERLENDİRİLMESİ ” adlı tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kâğıt ve elektronik kopyalarının aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

Gereğini bilgilerinize arz ederim *.

- ☐ Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.
- ☐ Tezimin/Raporumun makale için **altı ay**, patent için **iki yıl** süreyle erişiminin ertelenmesini istiyorum.

26/01/2023

Aslı Islak İmzalıdır

Zeynep DURAN

*** LİSANSÜSTÜ TEZLERİN ELEKTRONİK ORTAMDA TOPLANMASI, DÜZENLENMESİ VE ERİŞİME AÇILMASINA İLİŞKİN YÖNERGE**

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Çeşitli ve Son Hükümler

Lisansüstü tezlerin erişime açılmasının ertelenmesi **MADDE 6– (1)** Lisansüstü teze ilgili **patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda**, tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulu **iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.**

(2) Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz **makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış** ve internette paylaşılmaması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile **altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.**

Gizlilik dereceli tezler MADDE 7– (1) Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, tezin yapıldığı kurum tarafından verilir. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, ilgili kurum ve kuruluşun önerisi ile enstitü veya fakültenin uygun görüşü üzerine üniversite yönetim kurulu tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.

(2) Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Graduate School of Social Sciences

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Prof. Dr. İsa ÇELİK danışmanlığında, Zeynep DURAN tarafından hazırlanan bu çalışma 26/01/2023 tarihinde aşağıda isimleri yazılı jüri tarafından Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı'nda Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. İsa ÇELİK

İmza: Aslı Islak İmzalıdır

Jüri Üyesi : Dr. Öğr. Üyesi Osman Nuri KARADAYI

İmza: Aslı Islak İmzalıdır

Jüri Üyesi : Dr. Öğr. Üyesi Birol YILDIRIM

İmza: Aslı Islak İmzalıdır

Prof. Dr. Sait UYLAŞ

Enstitü Müdürü

Aslı Islak İmzalıdır

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	III
ABSTRACT	IV
ÖNSÖZ.....	V
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

RIZA VE GAZAP KAVRAMLARI

1.1. KUR'AN KISSALARINDAKİ BAZI TASAVVUFÎ KAVRAMLARDA

CEMÂLİ TECELLÎLER	10
1.1.1. Halvet	10
1.1.1.1. Kur'ân'da Halvet Kavramına İlişkin Bazı Hâdiseler	12
1.1.1.2. Rıza Bağlamında Rabbine Sığınan İnsanın Durumu	13
1.1.2. Havf	16
1.1.2.1. Kur'ân'da Havf Kavramına İlişkin Bazı Hâdiseler	17
1.1.2.2. Rıza Bağlamında Allah'tan Hakkıyla Korkanların Durumu	19
1.1.3. Hayâ	21
1.1.3.1. Kur'ân'da Hayâ Kavramına İlişkin Bazı Hâdiseler.....	21
1.1.3.2. Rıza Bağlamında Sakınan İnsanın Durumu	23
1.1.4. Hakka'l-Yakîn	25
1.1.4.1. Kur'ân'da Hakka'l-Yakîn Kavramına İlişkin Bazı Hâdiseler	25
1.1.4.2. Rıza Bağlamında Mutmain Kimsenin Durumu	28
1.1.5. Tevbe	29
1.1.5.1. Kur'ân'da Tövbe Kavramına İlişkin Bazı Hâdiseler	33
1.1.5.2. Rıza Bağlamında Pişman İnsanın Durumu.....	35
1.1.6. Sefer	36
1.1.6.1. Kur'ân'da Sefer Kavramına İlişkin Bazı Hâdiseler.....	38
1.1.6.2. Rıza Bağlamında Muhacirin Durumu	39
1.1.7. Teslimiyet.....	40
1.1.7.1. Kur'ân'da Teslimiyet Kavramına İlişkin Bazı Hâdiseler	42
1.1.7.2. Rıza Bağlamında Teslim Olmuş İnsanın Durumu.....	43
1.1.8. Üns	44

1.1.8.1. Kur'ân'da Ünsiyet Kavramına İlişkin Bazı Hâdiseler.....	45
1.1.8.2. Rıza Bağlamında Allah'a Ünsiyet Kurmuş İnsanın Durumu	47

İKİNCİ BÖLÜM

KUR'AN KISSALARINDAKİ BAZI TASAVVUFÎ KAVRAMLARDA CELÂLİ TECELLÎLER

2.1. FAKR	49
2.1.1. Kur'ân'da Fakr Kavramına İlişkin Bazı Hâdiseler	52
2.1.2. Gazap Bağlamında Sebeplere Sığınan İnsanın Durumu	53
2.2. İLİM	54
2.2.1. Kur'ân'da İlim Kavramına İlişkin Bazı Hâdiseler	56
2.2.2. Gazap Bağlamında Bozgunculuk Çıkaran İnsanın Durumu	58
2.3. İHLÂS	61
2.3.1. Kur'ân'da İhlâs Kavramına İlişkin Bazı Hâdiseler	62
2.3.2. Gazap Bağlamında Kibirli İnsanın Durumu.....	65
2.4. RÜYA	68
2.4.1. Kur'ân'da Rüya Kavramına İlişkin Bazı Hâdiseler	69
2.4.2. Gazap Bağlamında Bilinç ve Bilinçaltı Açısından İnsanın Durumu.....	71
2.5. NEFİS	73
2.5.1. Kur'ân'da Nefis Kavramına İlişkin Bazı Hâdiseler	75
2.5.2. Gazap Bağlamında Kıskanç İnsanın Durumu	77
2.6. ŞÜKÜR.....	79
2.6.1. Kur'ân'da Şükür Kavramına İlişkin Bazı Hâdiseler	81
2.6.2. Gazap Bağlamında Nankör İnsanın Durumu	83
2.7. SABİR	86
2.7.1. Kur'ân'da Sabır Kavramına İlişkin Bazı Hâdiseler	88
2.8. ZİKİR.....	94
2.8.1. Kur'ân'da Zikir Kavramına İlişkin Bazı Hâdiseler	95
2.8.2. Gazap Bağlamında Gâfil İnsanın Durumu	96
SONUÇ.....	99
KAYNAKÇA	103
ÖZGEÇMİŞ.....	108

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

KUR'AN KISSALARIYLA İLİŞKİLİ BAZI TASAVVUFÎ KAVRAMLARIN
CELÂL VE CEMÂL TECELLİLERİ BAĞLAMINDA DEĞERLENDİRİLMESİ

Zeynep DURAN

Tez Danışmanı: Prof. Dr. İsa ÇELİK

2023, 107 sayfa

Jüri: Prof. Dr. İsa ÇELİK

Dr. Öğr. Üyesi Osman Nuri KARADAYI

Dr. Öğr. Üyesi Birol YILDIRIM

İnsanoğlu; kimi zaman birbirini tamamlayan kimi zaman da birbiriyle çelişkili görünen parçalardan oluşan bir bütündür. İnsan hangi parçasını beslerse dışarıdan tanımlanan kimliği ona göre şekil alır. Bütün mahlûkâtı var eden Allah Teâlâ da farklı isim ve niteliklere sahip bir yaratıcıdır. Kur'an vesilesi ile bize bildirilen sadece esmâ'ü'l-hüsnâdan bile yüzlerce farklı nitelik çıkarımı yapılabilir. Ancak bu çalışma için yüce Allah'ın fiillerinden yalnızca rahmeti ve gazabı dikkate alınmıştır. Bu bağlamda Kur'an kıssaları irdelenmiş olup bazı tasavvufî kavramlarla ilişkisi kurulmuştur. İnsanın farklı yaşam koşullarında takındığı tavırlardan yola çıkılarak kazandığı sıfatların akıbetine etkisi tartışılmıştır. Bu çalışma yüce Allah'ın razı olduğu yahut hoşnutsuzluğuna sebep olacak haller bağlamında bazı tasavvufî kavramları ele almıştır. Kur'an kıssalarını referans olarak alan bu çalışma sûfî görüş ve yaşantılarına da yer vermiştir.

Anahtar Kelimeler: İnsan, Tasavvuf, Rıza, Gazap, Sûfî.

ABSTRACT**MASTER THESIS****THE EVALUATION OF SOME MYSTICAL CONCEPTIONS RELATED TO
QUR'ANIC PARABLES IN THE CONTEXT OF JALAL AND JAMAL'S
TREATMENTS****Zeynep DURAN****2023, 107 Pages****Jury: Prof. Dr. İsa ÇELİK****Assist. Prof. Dr. Osman Nuri KARADAYI****Assist. Prof. Dr. Birol YILDIRIM**

Mankind; It is a whole consisting of parts that sometimes complement each other and sometimes seem contradictory to each other. Whichever part a person feeds, his externally defined identity takes shape accordingly. Almighty Allah, Who created all creatures, is also a creator with different names and qualities. Hundreds of different qualities can be deduced from even only the *esmâ'ü'l-ḥusnâ* that has been revealed to us through the Qur'an. However, for this study, only the mercy and wrath of Almighty Allah have been taken into account. In this context, the stories of the Qur'an have been examined and their relationship with some mystical concepts has been established. The effect of the adjectives that a person acquires on the fate of the person based on the attitudes he adopts in different life conditions is discussed. This study deals with some mystical concepts in the context of the situations that Allah is pleased with or that will cause his displeasure. This study, which takes the stories of the Qur'an as a reference, also includes Sufi views and lives.

Keywords: Human, Sûfism, Consent, Wrath, Mystic.

ÖNSÖZ

Bu tez çalışmasında Tasavvuf ilmiyle teşekkül eden bazı kavramlar, yüce Allah'ın hoşnutluğunu kesbeden yahut gazabına sebep olacak haller bağlamında ele alınmıştır. Özellikle Kur'ân-ı Kerîm kıssalarında insanlığın nazarına sunulan, peygamberlerin hayır ve şer karşısında ortaya koyduğu aksülamelleri, bu çalışmanın temel yapısını oluşturmuştur. Bunun yanında yaşadığı çağın manevi kodlarını inşa eden evliyâullahtan bazılarının kavramların ana gövdesini oluşturan görüşlerine de yer verilmiştir. Günümüz şartlarında nebevî hikmetten beslenen bir insan yetiştirmenin zor olması; hız, haz ve ayartıya kapılmış insanın gönlüne inmiş perde sebebiyle yüce Allah'a yakın kimseleri tanıyıp onlara ayak uyduramaması bu çalışmanın yapılma amaçlarından.

İnsanoğlu, çift yönlü bir yapıya sahiptir. Onun hayatı iyi-kötü, güzel-çirkin, hayır-şer, cennet-cehennem, sevap-günah gibi iki yön doğrultusunda aldığı kararlara göre şekillenir. Onun diğer yaratılmışlarla yahut yaratıcısı ile de ilişkisi iki farklı bağlam içinde gelişir. Hayat kılavuzumuz yüce Kur'ân-ı Kerîm ve Cenâb-ı Hakk'ın peygamberi tarafından bildirilen emir ve nehiyler çizgisinde yürüyen insanın rabbi ile münasebeti O'nun rızası gölgesinde fakat yaratılış gayesini unutmuş, gaflet ve dalalet içinde olan kulların rabbi ile irtibatı ise O'nun gazabının şiddetiyle şekillenir. Âdemoğlunun doğumundan ölümüne içinde bulunduğu bu ikilik hali, tez çalışmamızda yüce Allah'ın gazabı ve rızası bağlamında dikkatlere sunulmuştur.

Çalışmama bilgi ve tecrübeleriyle değerli katkılarda bulunan danışman hocam sayın Prof. Dr. İsa ÇELİK'e, çalışmamın son şeklini almasında önemli tavsiyeler veren sayın Dr. Öğr. Üyesi Birol YILDIRIM'a ve sayın Dr. Öğr. Üyesi Osman Nuri KARADAYI'ya, çalışma sürecinde yol gösterici ve olumlu tavrıyla beni cesaretlendiren sayın Arş. Gör. Adem URHAN'a ve şahsıma kıymetli vakitlerini ayırarak çalışmama önerilerde bulunan meslektaşım sayın Hilal KILINÇ'a teşekkürlerimi arz ederim.

Erzurum-2022

Zeynep DURAN

GİRİŞ

Hiz. Allah; yüce kitabı Kur'ân-ı Kerîm'e insanoğlu için türlü sırlar saklamış, onu hidâyete vesile kılmıştır. Kur'ân-ı Kerîm, hak din İslâm'a davetin vasıtalarından biridir. Yüce Allah; bu kitapta insanoğlu için etkileyici ve açık örnekler vermiş, mesajlarını vicdanları sarsacak sanatlar kullanarak süslemiştir. Kıyamet sahneleri, nimet ve azap tabloları, ölümden sonra diriliş, yüce Allah'ın kudretine dair getirilen deliller, tafsilatlı şer'i hükümler, darb-ı meseller, bazı peygamberler ve ismi meçhul kimselerin kıssaları Kur'ân-ı Kerîm'in muhtevasıdır. Özellikle tasvir sanatını kullanarak sunduğu kıssalar; daveti ulaştırma ve onu sağlamlaştırma yollarındandır. Kur'ân'ın üstün anlatım özelliğine sahip olması ve sanatsal bir lisan kullanması birçok dini gaye ve ahlâkî maksada hizmet etmektedir. Bunlardan bazıları; vahiy ve risâletin ispatı, yüce Allah'ın vahdaniyetinin ispatı, dinlerin aynı temelden yükseldiği, inzar ve tebşir, ilahi kudretin tecelli ettiği mahaller, hayr ve şerrin, şükür ve şükürsüzlüğün, sabrın ve sabırsızlığın akıbeti gibi meselelerdir.¹

Kur'ân kıssalarının ortak teması olan Tevhid anlayışının temel amacı, akıl sahiplerinin ibret almasını sağlamaktır. Bundan dolayı yirmi yedi peygamber kıssası, on üç de diğer kişi ve topluluk kıssası farklı boyut ve derinlikleri ile zikredilmiştir. Yer, kişi, zaman ayrıntısı göz ardı edilen Kur'ân kıssalarında maksat; verilmek istenen mesaja yoğunlaşmaktır.²

Sûfî müfessirler, Kur'ân kıssaları ile tasavvuf ilminin davet metotlarını zenginleştirmiştir. Hiz. Peygamber'in vefatından sonra ortaya çıkan sosyal ve siyasal şartlar neticesinde imanlarını koruma adına toplumun genel akışının dışında hareket eden yeni bir zümre ortaya çıkmıştır. "Sûfî" diye isimlendirilen bu zümre; Cibril (a.s) hadîsinin üç temel sacayağından biri olan "ihşân" kavramına binâen Kur'ân ve Sünnet odaklı bir hayat yaşamaya gayret etmiştir. Nebevî çizgiyi takip eden bu yaşantı biçimi zamanla tasavvuf ilmini ortaya çıkarmıştır. Menbaı Kur'ân ve Sünnet olan bu ilmin terminolojisi de doğal olarak buralardan doğmuştur. Her ilim ve sanatın kendine has terim ve kavramları vardır. Dolayısıyla tasavvuf ilminin de sadece ehline mâna kapılarını açan kavramları vardır. Tasavvufun bu yönüyle ilgili Kuşeyrî (v. 465/1072) ve Hücûrî'nin (v.

¹ Seyyid Kutub, *Kur'ân'da Edebi Tasvir*, İşaret Yayınları, İstanbul 2015, 175-176.

² Mustafa Kara, "Kur'ân Kıssalarında Konu ve Kapsam Merkezli Bir Analiz", 9(1), 2014, 94-99.

465/1072 [?]) “anlaşılması zor konuların ehli tarafından daha kolay anlaşılmasını sağlamak, ehil olmayan kimselerden tasavvufî sırları gizli tutmak” tespiti vardır.³

Allah Teâlâ ve insan arasındaki ilişki türlerinden biri de etik ilişkidir. Buna göre yüce Allah, insana adalet ve rahmeti ile muamele eder. Bunun neticesinde ise insanın da ilahi inisiyatife karşı etik bir şekilde reaksiyon vermesi beklenir. Bu durum rabbinin kendisine verdiği nimetler karşısında kulun müteşekkir bir tavır geliştirmesi ile nihayetlenirse, yüce Allah’ın rızası kazanılmış olur. Ancak kul; nimetlere karşı münkir bir tutum içinde olursa bu, yüce Allah’ın gazabını üzerine çeker. Çünkü şükür, imana; nankörlük, inançsızlığa götürür.⁴

Yüce Allah; insanı yaratmış ve ona iyi ve kötüyü ayırt edebilme kuvvesi,⁵ yol ve yön seçme iradesi⁶ vermiştir. İnsanı başıboş bırakmamış,⁷ hayır ve şerrin, haram ve helâlin çizgilerini göstermiş, insanın apaçık düşmanının⁸ şeytan olduğunu ilan etmiştir. İnsanın imtihanlar karşısında ya da gündelik yaşantısında ortaya koyduğu tutum ve davranışlar yüce Allah’ın rızasını ya da gazabını kesbetme noktasında önemli olmuştur. Yüce Allah; ihsân sahiplerinden,⁹ çok tevbe edenlerden,¹⁰ çok temizlenenlerden,¹¹ takva sahiplerinden,¹² sabredenlerden¹³ razı olurken insanda böbürlenmeyi,¹⁴ büyüklenmeyi,¹⁵ bozgunculuk yapmayı,¹⁶ zulmetmeyi¹⁷ sevmemiştir.

İnsan, ruh ve bedenden müteşekkil bir bütünlüğe sahiptir. Beden, topraktan yaratılmış olup aşağıyı; ruh ise yüceliği temsil eder. İki zıt kutuptan oluşan insan; ilahî nefha ile sonsuz yücelik ve güzelliği taşıırken, hammaddesi balçık ile her an donuklaşmaya, kokuşmaya elverişli bir potansiyeli içinde taşır. Aslında zıt iki kutup

³ Hasan Kamil Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul 2018, 153.

⁴ Toshihiko Izutsu, *Kur’an’da Tanrı ve İnsan Kur’ânî Dünya Görüşünün Semantiği*, (Çev.: M. Kürşad), Pınar Yayınları, İstanbul 2019, 339-341.

⁵ Hasan Tahsin Feyizli, *Feyzül Furkân Tefsirli Kur’ân-ı Kerîm Meali*, Server Yayınları, İstanbul 2020; el-Enfâl, 8/29.

⁶ el-Kehf 18/29.

⁷ el-Kıyâmet 75/36.

⁸ el-Bakara 2/168.

⁹ el-Bakara 2/195.

¹⁰ el-Bakara 2/222.

¹¹ et-Tevbe 9/108.

¹² Âl-i İmrân 3/76.

¹³ Âl-i İmrân 3/146.

¹⁴ en-Nisâ 4/36.

¹⁵ en-Nahl 16/23.

¹⁶ el-Mâide 5/64.

¹⁷ eş-Şuarâ 26/40.

arasında içinde olduğu bu devamlı çekişme ve mücadele sayesinde insan; *balçıktan Allah'a doğru* tekâmülünü tamamlar.¹⁸

Kur'ân-ı Kerim'de yüce Allah; insanoğlunun ahsen-i takvîm¹⁹ üzere yaratıldığından ve halife²⁰ olduğundan bahseder. Buna göre insan, rabbinin hoşnutluğunu kazanacak bütün temel sıfatları özünde saklamaktadır. Yaratılanların içinde en güzel vücut ve şekle sahip insan; rabbinin yeryüzündeki vekilidir.²¹ Bir manası da “kendisinden öncekinin yerine geçmek”²² olan halife kavramını bazı selef âlimleri insanın durumuyla ilgili şöyle yorumlamıştır: “Halef, selefin sıfatlarıyla vasıflanmalıdır. O halde insan da rabbinin cemâl sıfatları ile donanmalıdır. Ancak rabbine benzemeye gayret eden insan bu sayede O'nun hoşnutluğunu kazanabilir.”²³ Âdemoğlu yalnızca Allah'a kulluk etmek üzere yaratılmıştır.²⁴ O halde her hal ve eyleminin buna uygun olup olmadığına bakılmalıdır. Zira yaratılış fitratının sâfiyetini ve Allah'ın üzerlerine vurduğu boyayı bozmayan insan örneklerinin bahsi Kur'ân'da geçmiş ve akıbetleri zikredilmiştir.

Yüce Allah'ın razı olduğu bazı hallerin tespitinde yararlanılan kıssalara; insanlar arasında Tevhid'i hâkim kılmak, Hz. Peygamber'in risâletini ve vahyi ispat etmek, ilahi dinlerin aynı kaynaktan beslendiğini ortaya koymak için Kur'ân'da çokça yer verilmiştir. Bunun yanında yüce Allah'ın inananlara yardım edeceğini, inanmayanlara ise mühlet verdiğini ve gelecek olan azabı müjdelemek, güzel amele teşvik için verilen nimetleri hatırlatmak ve insanı şeytanın ekseninden kurtarıp hidâyete ulaştıracak reçeteyi sunmak maksadıyla Kur'ân'da kıssalar kullanılmıştır. İnsanı muhatap alarak indirilen Kur'ân, İslâm tarihi boyunca ilimlerin tezahürü, tasnifi ve tedvininde etkili olmuştur. Tasavvuf ilminin de terminolojisinin oluşmasında etkili olan Kur'ân, bazı tasavvufî kavramlara kaynaklık etmektedir. Bu kavramların bazısı Allah'ın hoşnutluğunu kazanmış insan tiplerini tasvir için kullanılmıştır. Allah'ın rızasını kazanmış birinci grup olarak adlandıracağımız peygamberlerin kıssaları, bu kavramları açıklamak için en kuvvetli temeldir.²⁵

¹⁸ Şerafeddin Gölcük, *Kur'an ve İnsan*, Kitap Dünyası Yayınları, Konya 2009, 33.

¹⁹ et-Tîn, 95/4.

²⁰ el-Bakara, 2/30.

²¹ Süleyman Uludağ, “Ahsen-i Takvîm”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1989, II, 178.

²² Casim Avcı, “Hilâfet”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1998, XVII, 539.

²³ Mehmet S. Aydın, “İnsân-ı Kâmil”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2000, 331.

²⁴ ez-Zâriyât, 51/56.

²⁵ Seyyid Kutub, *Kur'ân'da Edebi Tasvir*, 221-234.

Biz de tezimizde yüce Allah'ın razı olduğu ya da O'nun gazabına sebep olan hâl ve tutumlar bağlamında kıssaları ele alıp bazı tasavvufî kavramları bu bağlamda açıklamaya çalışacağız. Bununla birlikte Kur'an kıssalarına konu olan olaylarda, peygamberlerin yahut diğer kimselerin nimetler ve külfetler karşısında gösterdikleri reaksiyonları, tasavvuf literatürüne girmiş bazı kavramlarla ilişkilendirerek yüce Allah'ın celâl ve cemâl sıfatlarının tecellisi bağlamında irdeleyeceğiz.

Bu tez kapsamı bakımından; halvet, havf, hayâ, hakka'l-yakîn, tevbe, sefer, teslimiyet, üns ile fakr, ilim, ihlâs, rüya, nefis, şükür, sabır ve zikir kavramları ile ilintili Kur'an kıssalarını, tasavvufî terminoloji ve fenomenolojik açıdan ele almaktadır. Bu sayede yüce Allah'ın Kur'an'da dikkatlere sunduğu kâmil insan tiplemesinin ana prototipinin ortaya çıkarılması amaçlanmaktadır. Bu tez, Kur'an kıssaları ile tasavvufî kavramları bütüncül bir yaklaşımla ilişkilendirmesi açısından kavramlarla ilgili daha önce yapılan çalışmalardan ayrılmaktadır. Bu süreçte kavramların lügat anlamları için klasik ve modern sözlüklerden yararlanılacaktır. Bununla birlikte İmam Gazzâlî, Kuşeyrî, Hücvîrî, Abdülkâdir Geylânî gibi tasavvuf ilminin yapı taşı olan zâtların eserlerinden sıkça faydalanılacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

RIZA VE GAZAP KAVRAMLARI

Sözlük anlamı; “sızlanmama, yakınmama, hoşnut ve memnun olma hali”²⁶ olan rıza kavramı Müslüman zihninde ve yaşantısında önemli bir yer tutmaktadır. Bu kavram, Müslümanın hayat serüveninin merkezinde olmakla birlikte onun tüm davranışlarını, yüce Allah’ın razı olduğu yahut hoşnut olmadığı bağlamlara göre şekillendirmektedir. Seyyid Şerîf el-Cürcânî’nin (v. 816/1413) eserinde rıza kavramı, Tasavvuf ilmine bakan yönüyle “*kazâ acısıyla kalbin sevinmesi*” manasında ele alınmıştır.²⁷

“Allah onlardan razı oldu, onlar da Allah’tan razı oldular.” mealindeki âyetler²⁸ kulun Allah ile arasında karşılıklı bir razı olma halinin varlığını gösterir. Bunun yanında Kur’ân-ı Kerîm; yüce Allah’ın kuldan razı olmasının neticesinde kulun da rabbinden razı olduğunu bildirir. Yüce Allah; rızasını kazanmak için malını ve canını ortaya koyan insanı, şerre yönelmekten korur ve ona hayrı nasip eder.²⁹

Tasavvuf ilminin teşekkülünden günümüze kadar rıza kavramı daima odak noktası olmuştur. Cüneyd-i Bağdâdî’ye (v. 297/909) göre rıza, kulun cüzî iradesini terk edip rabbinin küllî iradesine teslim olmasıdır. Bunun yanında Hâris el-Muhâsibî (v. 243/857) rızayı “*Allah’ın hükmü altında kulun kalbinin sükûnet içinde olması*” şeklinde tanımlamıştır. Zünnûn el-Mısırî (v. 245/859 [?]) ise şöyle der: “*Rıza, başa gelen ilâhî tecelliler karşısında kalbin sevinç içinde olmasıdır.*” Genel olarak mutasavvıflar, rızayı teslimiyet odağında açıklamaya çalışmıştır.³⁰ Iraklı sûfîler rızayı hâl sayarken Horasan mutasavvıfları onu, makam olarak meşreplerine dâhil etmiştir.³¹

Serî es-Sakatî (v. 251/865) rıza hali ile ilgili beş şeyin mukarrebûn makamındaki velilerin ahlâkından olduğunu söyler. Bunların başında ise nefsi hoşnut olmasa bile Allah’tan her zaman razı olmak gelir. Bunun yanında insan rabbi tarafından sevilme için her kapıyı zorlamalıdır. Yüce Allah’tan hayâ duymak da velilerin ahlâkındandır. Yine

²⁶ Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul 2016, 295.

²⁷ Seyyid Şerîf el-Cürcânî, *Ta’rîfât*, (Çev.: Arif Erkan), Bahar Yayınları, İstanbul 1997, 111.

²⁸ el-Mâide 5/119, el-Fecr 89/28, el-Beyyine 98/8

²⁹ Süleyman Uludağ, “Rıza”, *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, 56.

³⁰ Uludağ, “Rıza”, XXXV, 56.

³¹ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 295.

halvet ve uzlet halinde Allah ile yakınlık kurmak, Serî es-Sakatî'nin saydığı beş unsur içindedir.³²

İnsan, tövbesini kaim eyler, züht ile dünyanın pusundan kendini alıkoyar ve devamlı sûrette ibadetlerini yerine getirirse artık o yarın endişesinden ve iradenin yükünden kurtulur. Öyle bir yere gelir ki Allah'ın iradesi onun iradesi olmuştur. Hakk'ın varlığına teslim olan kulun ise akıbeti rıza makamı olur.³³ İnsanoğlu bunları yapamıyorsa yüce Allah'ı sevenleri sevmelidir. Yani yüce Allah'a dost olmuşlara dost olmalıdır.³⁴

Rıza, muhabbetin neticesinde zuhur eden bir kavram olduğundan tasavvufta muhabbet de önemli bir yere sahiptir. “Allah'ın kulunu sevmesi, kulun Allah'ı sevmesi”³⁵ mânasını yüklenen muhabbet, kulu ve rabbi arasında üç derecedir. Halk; lütuf ve ihsanından dolayı O'nu sever, sıdk ve tahkik ehli yüce sıfatlarına ve azametine bakıp O'nu sever, siddîk ve arifler Hakk'ın ezelde hiçbir sebep yokken kendilerini sevmiş olmasına bakıp onlar da O'nu zâtı için sever. Mutasavvıfların iki taraflı sevgi konusunda genel bakışı, kulun benliğinden sıyrılıp sevgilisinin sıfatlarıyla donanması gerektiği noktasında birleşir.³⁶

Yüce Allah'ın sevme eylemi ile beşerin sevmesi aynı değildir. Zira rabbın kuluna sevgisi henüz kul rabbini sevmeden önce de vardır.³⁷ Yaratılanların diğerine olan sevgisi, ihtiyaç duymasından ya da kendisinde olmayan maddi veya manevi üstünlüğü başkasında görmekten kaynaklanır. Kalbin çoğu zaman iradeyi aşarak diğerine meyil göstermesi durumudur. Allah Teâlâ için ise böyle bir durum söz konusu değildir. Çünkü O, bütün üstünlükleri kendisinde toplamış mükemmel bir varlıktır. Yaratılanlarda olan üstünlüklerin muhakkak bir sonu vardır.³⁸

Kulun Allah'ı sevmesi hususu sarsıcı bir durumdur. Çünkü “Allah'ı sevmem” derse bir kimse kâfir olur. “Allah'ı seviyorum” derse ve buna layık bir ameli yoksa bu kez de yalan söylemiş olur.³⁹ Kulun Allah'ı sevmesi; O'na itaat edip hoşnutluğunu aramakla,

³² Gazzâlî, *Hak Yolunun Esasları*, (Çev.: Dilaver Selvi), Semerkant Yayıncılık, ts., 98.

³³ Şehâbeddin Es-Sühreverdî, *Âvârifü'l Meârif*, (Çev.: Abdülvehhab Öztürk), Saadet Yayınevi, İstanbul 2010, 621-627.

³⁴ Gazzâlî, *Kalplerin Keşfi / Mukâşefetü'l Kulüp*, (Çev.: Salih Uçan), Çelik Yayınevi, 2019, 62.

³⁵ el-Mâide 5/45.

³⁶ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 232.

³⁷ İbn Kayyim el-Cevziyye, *İki Hicret Yolu Dünya ve Ahiret Mutluluğunun Kapısı*, (Çev.: Mahmut Sevim), Polen Yayınları, 2005, 123.

³⁸ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, (Çev.: Abdulhalık Duran), İstanbul 2004, IV, 351.

³⁹ Feridüddîn-i Attar, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, (Çev.: Muhammed Zahid Kotku), İstanbul 2018, 259.

ibadetlerini yerine getirmekle olur. Allah'ın kulunu sevmesi ise merhamet edip onları mükâfatlandırması, günahlarını bağışlamasıyla olur. Yüce Allah'ın kullarına rahmet etmesinden maksat ise onların gûnahtan korunması ve kullarına başarı ihsan eylemesi demektir.⁴⁰

Kur'ân'da birçok âyette yüce Allah, sevdiği kulların genel durumlarından haber verir. Mesela; takva sahiplerini, iyilikseverleri⁴¹, maddi ve manevi temizliğe önem verenleri, tevekkül ehlini, sabırlı davrananları⁴², adaletli olanları⁴³, Hz. Peygamber'e uyanları sevdiği dolayısıyla bu kimselerin O'nun rızasını kazandığı açıktır. Bu muhabbet temelinde tasavvuf ilmi, II. yüzyılın sonlarına doğru Allah-kul ilişkisi özelinde korku mefhumunu geride bırakmış ve sevgi odaklı rıza anlayışını geliştirmiştir. Hücetü'l-İslâm Gazzâlî'ye (v. 505/1111) göre insan, kendisine iyilik yapanı, güzel olan her şeyi sever. Bu açıdan sevmeye en layık olan ise Allah'tır. Çünkü kendisini yoktan var eden ve sayısız rızık lütfeden rabbi, kişinin sevmesi kaçınılmazdır.⁴⁴ Bu bağlamda tasavvuf ilminde rıza ve muhabbet temelli birçok kavram ortaya çıkmıştır.

Yüce Allah'ı sevmeye duygunun tohumu insanın fıtratında mevcuttur. İman; marifet ve muhabbetten müteşekkil bir özdür. İnsan, Allah'ı tanıdıkça sever, sevdikçe tanır.⁴⁵ Bütün insanlar Allah'ı sevmeye konusunda asgaride müşterektir ancak hepsinin O'nu sevmeye derecesi ilmine ve dünyaya yakınlığına göre değişmektedir.⁴⁶ Rivayete göre bir gün; Ebû Bekr Şiblî'nin (v. 334/946) yanına birkaç adam gelip kendisini sevdiğini söyler. Onları bir imtihana tabi tutmak isteyen Şiblî, bu adamlardan yüz çevirip yerden aldığı taşlarla onları taşlamaya başlar. Bu muameleyi gören adamlar Şiblî'den kaçır. Bunun üzerine Şiblî; kulun, rabbine karşı muhabbetinde takınması gereken tavrı tasvir eden şu cümleyi kurar: “*Benden niye kaçırıyorsunuz? Eğer gerçekten beni sevseydiniz belâmdan kaçırırmazdınız.*”⁴⁷ İnsanoğlu, her köşesine imtihan gizlenmiş dünya hayatında karşılaştığı musibet ve elemlere karşı rabbine duyduğu muhabbete sığınmalı ve ondan yüz çevirmemelidir. Çünkü gerçek sevgi, gördüğü muameleye göre kök salmaz.

⁴⁰ Gazzâlî, *Kalplerin Keşfi / Mukâşefetü'l Kulüp*, 57.

⁴¹ el-Bakara, 2/195.

⁴² Âl-i İmrân, 3/146.

⁴³ el-Mâide, 5/42.

⁴⁴ “Muhabbet”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2005, XXX, 387.

⁴⁵ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 2004, IV, 334.

⁴⁶ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 2004, IV, 339.

⁴⁷ Gazzâlî, *Kalplerin Keşfi / Mukâşefetü'l Kulüp*, 58.

Kulun yüce Allah'ı sevdiğini gösteren alametlerin başında; kişinin Allah'ı görme isteği, nefsinin değil rabbinin istediklerini yerine getirmesi, Allah'ı çokça zikredip dilinden düşürmemesi, peygamberlerini, dostlarını sevmesi gelmektedir. Bunun yanında kulun ibadete düşkün olması, Allah'ın rızasını kaybetmektense bütün varlığını yitirmeyi göze alması, hak yolda mücadele vermesi, yüce Allah'tan hakkıyla korkup O'nun kaderine her halde razı olması gelmektedir.⁴⁸ Şeyhlerden birine Allah'ı seven kulun alametlerini sormuşlar. Şöyle cevap vermiş: *"Allah'a âşık insan kullarla az münasebet kurar, vaktinin çoğunu rabbi ile baş başa kalmaya ayırır. Her an düşünme halinde olup çok az konuşur. Bakar ancak görmez. Kendisine söylenileni anlamaz haldedir. Acıksa hissetmez, bedeninin bir kısmı açıkta kalsa fark etmez ve tehlikeli bir halde kendisine ağır bir söz söylense korkmaz."*⁴⁹

İnsanın bir şeye sahip olması hususunda tek bir kıstas vardır: kısmet. Kişinin arzuladığı bir şeyi Allah ona nasip ettiyse hiç kimse bunun kendisine ulaşmasını engelleyemez. Eğer o şey başkasının kısmeti ya da fitne sebebi olarak yaratıldıysa insan için o şeyden kendisine bir fayda yoktur. O halde her şey belli nasip çemberi içinde gerçekleşiyorsa kişinin ahlakından taviz vermesi ya da açgözlülük yapması gereksizdir. Kişi, kismete razı olmalıdır.⁵⁰

Allah Teâlâ nazarında mü'minler için kendisinden daha sevimli bir varlık yoktur.⁵¹ Eğer bu durumun aksi bir duygu gelişirse insanda, anne-babasını, evlatlarını, akrabasını, malını mülkünü ya da başka şeyleri Allah'tan, O'nun peygamberlerinden, O'nun yolunda mücadele etmekten daha çok severse Allah, o kimseye hidâyeti nasip etmeyeceğini ilan ediyor.⁵² Hz. Şeyh Fudayl b. İyâz (v. 187/803) bir gün, oğlunun sorduğu: "Beni seviyor musun?" sorusuna "Evet" deyince *"Bir gönülde iki sevgi nasıl olur?"* cevabını aldığı anda anladı ki bu rabbinin ikazıdır. Hemen tövbe etti.⁵³

İnsanoğlu, kendisi dışında olanları gerekçesi ne olursa olsun sevmeye meyillidir. Bir şeyin lezzetli olması, kendisine menfaat sağlaması, güzel ve mükemmel olması insan için sevme nedeni olabilir. İnsanın yüce Allah'ı sevmesinin ise farklı sebepleri vardır.

⁴⁸ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 2004, IV, 357-368.

⁴⁹ Gazzâlî, *Kalplerin Keşfi / Mukâşefetü'l Kulüp*, 60.

⁵⁰ Şeyh Abdülkâdir Geylânî, *Günyetü't-Talibîn*, (Çev.: Abdülvehhab Öztürk), Saadet Yayınevi, İstanbul 2008, 1008.

⁵¹ el-Bakara, 2/165.

⁵² et-Tevbe, 9/24.

⁵³ Attar, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, 257.

Allah, insana sayısız nimet bahşetmiş, yarattıktan sonra onu bir başına bırakmayıp ona yol gösterecek rehberler göndermiştir. Bunun yanında yüce Allah, mükemmeldir, kusursuz bir varlıktır. O, âleme hayat veren ve onu insanın hizmetine sunandır. Kendisini var edene karşı insanın muhabbet beslemesi kaçınılmazdır.⁵⁴ Kişinin aklında ve kalbinde herhangi bir varlığa karşı bir muhabbet zuhur ederse onda razı olma hali de meydana gelir.

Yüce Allah’a nispet edilen haberi sıfatlardan bir diğeri gazap sıfatıdır. Kur’ân’da türevleriyle birlikte yirmi dört yerde geçmektedir. Sözlükte “*öfkelenmek, kızmak*” anlamlarına gelen gazap sıfatı insanda da mevcuttur. Ancak tıpkı ilim, basar sıfatlarında olduğu gibi Allah’ın gazap sıfatı da insandan ayrıdır. İnsan, nefsi idaresinde öfkelenirken Allah’ın gazabı yaratılmışlar arasında hakkın yerini bulması ve adaletin gerçekleşmesi için suçluların cezalandırılması manasında tezahür eder. Bir bakıma gazap kavramı, rahmet kavramının şümülü içinde meydana gelir.⁵⁵

Yüce Allah’ın sıfatlarını cem eden esmâ-i hüsnâ içinde “gazap edici” anlamında hiçbir ismi bulunmazken bunun karşıt anlamlısı olan “merhamet edici” manasında rahman, rahim gibi birçok ism-i şerîfi vardır. O halde rahmeti her şeyi kuşatan⁵⁶ Allah’ın kullarına karşı ilk tercihi gazap değildir. Ancak kasıtlı olarak bir mü’mini öldüren, savaştan kaçan, Allah Teâlâ hakkında kötü zan besleyen münafık ve müşrikler, irtidad edenler ve bilhassa Yahudiler ilahi gazaba muhatap olan grupların başında gelmektedir. Hz. Mûsâ ile onlarca felaketten kurtarılıp, sayısız lütfâ mazhar olmalarına rağmen Yahudiler kendilerine ilahi hitap ulaştığında “Kalplerimiz perdelidir” diyerek hakkı bile bile inkâr etmeleri Allah’ın gazabını kendi üzerlerine çekmiştir.⁵⁷

Âdemoğlu yalnızca yüce Allah’a kulluk etmek üzere yaratılmıştır.⁵⁸ O halde insan her hal ve eyleminin buna uygun olup olmadığına bakmalıdır. Zira haddi aşan eylemleri ya da emir ve nehiylere uyma hususunda bir zafiyeti varsa Allah’ın gazabını üzerine çekecektir. Bu haliyle insan şüphesiz ahsen-i takvîm makamından düşüp esfeli sâfilîn derecesine sıkışmıştır. Zira insanoğlu, içinden peygamberler gönderilecek kadar ahsen-i takvim üzere, yine Firavunlar doğuracak kadar esfeli sâfilîn mayasında yaratılmıştır. Bu

⁵⁴ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi’-d-Dîn*, 2004, IV, 321-324.

⁵⁵ İlyas Üzümlü, “Gazap”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* İstanbul 1996, XIII, 435.

⁵⁶ el-A’râf, 7/156.

⁵⁷ Üzümlü, “Gazap”, 13/434.

⁵⁸ ez-Zâriyât, 51/56.

mayaya tutunacak olanların halleri Kur’ân’da anlatılmış olup akıbetleri haber verilmiştir. Yüce Allah’ın boyasından başka bir boya kullanırsa insan; nefsi kendisini alt eder ve kıskançlık, haset, riyâ gibi hasletler ortaya çıkarak fitratı bozar.

Allah Teâlâ ve insan arasındaki ilişki türlerinden biri de etik ilişkidir. Buna göre Allah, insana adalet ve rahmeti ile muamele eder. Bunun neticesinde ise insanın da ilahi inisiyatife karşı etik bir şekilde reaksiyon vermesi beklenir. Bu durum rabbinin kendisine verdiği nimetler karşısında kulun müteşekkir bir tavır geliştirmesi ile nihayetlenirse, Allah’ın rızası kazanılmış olur. Ancak kul, nimetlere karşı münkir bir tutum içinde olursa bu, Allah’ın gazabını üzerine çekmiştir. Çünkü şükür, imana; nankörlük, inançsızlığa götürür.⁵⁹

1.1. KUR’AN KISSALARINDAKİ BAZI TASAVVUFÎ KAVRAMLARDA CEMÂLİ TECELLÎLER

Tasavvufta; “Allah’ın ısrarlı istek ve arzusu üzerine maşukun kemâlleri izhar etmesi” manasında kullanılan “cemâl” sıfatı, kulların amellerine yüce Allah’ın bakışlarından biridir. Nitekim Kur’ân-ı Kerîm’de cemâl sıfatına ilişkin yüce Allah’a ilişkin kullarından razı olduğuna dair birçok âyet yer almaktadır. Bu bölümde halvet kavramı, rabbine sığınan kimsenin durumu ile; havf kavramı, Allah’tan hakkıyla korkanların durumu ile; hayâ kavramı, sakınan insanın durumu ile; hakka’l-yakîn kavramı, mutmain kimsenin durumu ile; tevbe kavramı, pişman insanın durumu ile; sefer kavramı, muhacirin durumu ile; teslimiyet kavramı, teslim olmuş kimselerin durumu ile ve üns kavramı, Allah’a ünsiyet kurmuş kimselerin durumu ile ele alınacaktır. Bahse konu insan tutum ve davranışları, yüce Allah’ın hoşnut olduğu ve bildirdiği üzere O’nun cemâline sebep olacak insan tipleridir. Kavramlar, ilgili insan tiplerinin yer aldığı kıssalar ile ilişkilendirilmiştir.

1.1.1. Halvet

İnsan, hayatının bazı dönemlerinde yalnız kalıp gönlünü ve ruhunu dinlemeyi, nefsinde taşıdığı yüklerinden kurtulmayı ister. Zira Hz. İbrâhim’in puta tapan kavminden

⁵⁹ Izutsu, *Kur’an’da Tanrı ve İnsan*, 339-341.

uzaklaşması⁶⁰, Hz. Mûsâ'nın asi İsrâiloğulları'ndan iman etmeyenlerinin kendisinden uzaklaşmasını istemesi⁶¹ buna örnek olarak gösterilebilir. Bunun yanında Hz. Peygamber'in nübüvvetten önce sık sık Mekke yakınlarındaki Hira Mağarası'nda inzivaya çekilmesi; O'nun ahirete irtihâlinden sonra sınırların genişlemesi ile toplumda vuku bulan bazı ahlâkî sorunlar, zâhid ve sûfilere sosyal hayatın dışında yeni bir arayışa sevk etmiş, bu sayede halvet sûfi geleneğine dâhil olmuştur. Bazı zâhid ve sûfiler bu meselede biraz ileri gitmiş, evlerini terk edip toplumdan uzak mekânlara, mağaralara sığınmıştır. Ancak yaygın anlayışa göre toplumu terk etmekten ziyade “zâhirde halk ile bâtında Hak ile olmak” anlamında kullanılan halvet Cürcânî'nin sözlüğünde; “İssız bir yerde Hak ile gizlice söyleşmektir” manasıyla ele alınır.⁶² Sonraki dönemlerde bu kavram, sâlikin şeyhi gözetiminde çilehâne veya halvethâneye girip erbaîn çıkarması olarak da kullanılmıştır. Sâlik, bu süreçte göz ve kulak gibi dış dünyadan haber veren duyu organlarını dışarıya kapatır ve içine döner. Bu durum tıpkı uyku haline benzer.⁶³

Peygamberlerin ve bazı evliyanın yaptığı üzere eğer bir toplum hiçbir sûrette nasihatten anlamıyor ve iflah olmuyorsa kişinin, o toplumu terk etmesi sünnettir. Hz. Peygamber'in “*En hayırlı insan kimdir?*” sorusuna, “*Malı ve canıyla Allah yolunda savaşılan insan*”, bu imkân yoksa “*Bir köşeye çekilip ibadetle iştigal ederek bozguncuların fesadından sakınan kimse*”⁶⁴ cevabını vermesi, halvet kavramının Müslüman hayatındaki kıymetine örnektir. Buna mukabil, çevresinde Hakk'ı bilen ya da kalbi teslim olmaya meyilli insanlar varsa kişinin uzletten ziyade ihtilâtı tercih etmesi gerekir. Yine Hz. Peygamber, insanların eziyetine katlanmayı, onları terk etmekten daha hayırlı bulmuştur. “*Şeytan insanların kurdudur. O da sürü kurdu gibi toplumdan ayrılıp kenarda köşede kalmış insanları kapar. Bu sebeple toplumdan, cemaatten ve mescitlerden ayrılmayın*”⁶⁵ buyuran Hz. Peygamber'in izinde yürümeye gayret eden mü'minler için çağın ağlarını ördüğü toplum, içinde yaşaması müşkül bir hal almıştır. Bu sebeple biraz köşesine çekilmesi, kişi için hayır olacaktır.⁶⁶

⁶⁰ Meryem, 19/48.

⁶¹ ed-Duhân, 44/22.

⁶² Cürcânî, *Ta'rifât*, 99.

⁶³ Süleyman Uludağ, “Halvet”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1997, XV, 387.

⁶⁴ İbn Mâce, *Sünen-i İbn Mâce Tercemesi ve Şerhi*, (Nşr. Haydar Hatipoğlu), Kahraman Yayınları, İstanbul 1992, “Kitâbü-l'Fiten”, 13 (No.3978).

⁶⁵ Ahmet, 2/400, 5/335.

⁶⁶ Abdulhalık Duran, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, Hikmet Neşriyat, İstanbul 2004, II, 269-272.

Halvet kelime olarak Kur'ân'da Bakara sûresinin 76. âyetinde خال fiili mazi sığasında geçmektedir. Ancak bu âyette geçen anlamıyla tasavvuf ilminde kullanıldığı halinin anlam yakınlığı yoktur.⁶⁷ Mutasavvıflar, halvet eğitimini ve onun kırk gün içinde tamamlanmasını daha ziyade Kur'ân'da geçen Hz. Mûsâ'nın kıssasına dayandırmaktadır. Hz. Allah: “Mûsâ ile otuz gece (bana ibadet etmesi için) sözleştik ve bu otuz geceye on daha kattık”⁶⁸ buyurmuştur. Tasavvuf terimi olarak halvete temel teşkil edecek diğer bir âyetin meâli ise şöyledir: “*Rabbinin adını an, ibadetlerinde O'ndan başka her şeyden kesilerek yalnız O'na yönel.*”⁶⁹

Bir gün biri Fudayl b. İyâz katına gelip onunla sohbet halinde olmayı diledi. Şeyh ise “Beraberken sen benim dileğimce, ben senin dileğince olmaya gayret ederiz.” diyerek yalnız kalmanın kendisi için ehemmiyetini zikretti.⁷⁰ Bunun yanında Kehf sûresinde bahsi geçen Mağara ashâbı gibi halkı terk edip uzlet hayatı yaşama hususunda farklı görüşler vardır. Bunlardan biri Hz. Peygamber'in de halkın eziyetlerine katlanma hususundaki telkinlerini temel alarak tebliğin vacip olduğu şartlarda uzletin caiz olmayacağı yönündedir. Buna göre Allah Teâlâ tarafından imanları için verdikleri mücadeleden ötürü muhafaza edilmiş ve çokça övülmüş bu gençleri Müslümanların örnek alması konusunda birkaç engel vardır. Bunların başında Mağara ashâbının tabi olduğu şeriâtın Müslümanlarınkinden farklı olmasıdır. Yine bu gençler, kâfir insanların çoğunlukta olduğu bir memlekette zorba bir yönetimle idare olunduklarından onların uzleti hak iken Müslüman bir memlekette yaşayan insanların halkı terk edişi hoş görülmemiştir.⁷¹

1.1.1.1. Kur'ân'da Halvet Kavramına İlişkin Bazı Hâdiseler

Kehf sûresinde yüce Allah, imanlarını koruma adına halkını terk eden bir grup gençten bahseder. Rabbi katından bir rahmet ve kurtuluşlarına vesile olacak bir çıkış yolu isteyen bu gençler, putlara tapmalarını isteyen bir hükümdara karşı hakkı savunmuştur. İçlerinden birisinin tavsiyesi üzerine büyükçe bir mağaraya sığınan bu gençler, Rableri tarafından üç yüzyıldan uzun bir süre uykuda bırakılmıştır. Bu zaman zarfında gençlerin

⁶⁷ Halim Gül, “Tasavvufî Bir Kavram Olarak Halvetin İnsânî Boyut Açısından Kur'ân ve Sünnete Dayalı Olarak Değerlendirilmesi” 7, 2020, 63.

⁶⁸ el-A'râf 7/142.

⁶⁹ el-Müzzemmil 73/8.

⁷⁰ Attar, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, 258.

⁷¹ Salâh Abdülfettah Hâlidî, *Kur'ân Öyküleri*, (Çev.: Ahmet Sarıkaya), Kitap Dünyası Yayınları, Konya 2005, 2/46-52.

bedenleri Allah tarafından korunmuş, yanlarında bulunan köpek ile bir sağ taraflarına bir sol taraflarına döndürülerek muhafaza edilmişlerdir. Mağara ehlinin kaç kişiden müteşekkil olduğu meselesine açıklık getirilmediğinden Ashab-ı Kehf sayı yönüyle de bir imtihan vesilesidir.⁷²

Yüce Allah, Kehf sûresinde mağara ehlinin durumunu anlattıktan hemen sonra Hz. Peygamber’e “*O halde sen Rabbinin kitabında sana vahyolunanları insanlara anlat. Onun sözlerini kimse değiştiremez. Sen de O’ndan başka sığınacak birini bulamazsın*”⁷³ der. Mağara metaforundan hemen sonra Allah’ın elçisine “sığınacak birini/yer bulamazsın” deyişi Ashab-ı Kehf vakasını sadece tarihi bir olay olarak ele almanın önüne geçiyor. Peygamberler tarihinde ya da Kur’ân’da sığınılacak yer olarak sürekli mekân tercihinde mağaranın seçilmesi elbette tesadüf değildir. Hz. Peygamber’in hicret yolculuğuna çıkmadan önce müşriklerden sakınmak için yoldaşı Hz. Ebu Bekr ile sığındıkları yer bir mağaraydı. Hz. Peygamber nübüvvetten önce bir mağarada değil de şehir dışında bir çadırda da inzivaya çekilebilirdi. Ancak görüldüğü üzere karşımıza mekân olarak yine mağara çıkıyor.

1.1.1.2. Rıza Bağlamında Rabbine Sığınan İnsanın Durumu

Mezkûr sûrenin 18. âyetinde gençlerin uykuda oldukları halde uyanıklarmış gibi hareket ettirildiklerinden bahsedilir. Sanki halvet sürecinde olduğu gibi göz ve kulaklarına perde çekilmiş, dış dünyadan gelebilecek her türlü etkiye kapalı bir hal tasvir edilir. Bunun yanında tarikat ehlinin durumu mağara ehli gençlerin durumuna benzetilir. Zahirde bedenleri dünya işi ile meşgul ancak gönülleri fariğdir.⁷⁴ Bununla ilgili Hz. Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (v. 672/1273), mağara ehlinin başına gelenleri olmuş bitmiş bir tarihi olay olarak görmez. Aksine Allah Teâlâ için ayağa kalkan bu gençlerin benzerlerinin her dönemde var olduğunu ifade eder. Bunu görebilecek gözlerin ve duyabilecek kulakların ise üzerine perde inmemiş olması gerekir. Burada bahsi geçen gençlerin hali aynı zamanda tasavvuf ilminde sûfî kavramının da temelini oluşturur. Onlar fiilen halkın arasında olmakla birlikte amelleri, sırları, vicdan ve niyetleri ile onlardan ayrıdır. Bu kimseler, halkın etkilerinden uzakta kalarak saf kalmayı başarmış, nefislerinin

⁷² el-Kehf 18/10-26.

⁷³ el-Kehf 18/27.

⁷⁴ Mustafa Aşkar, “Mutasavvıfların Ashab-ı Kehf Kıssası Hakkındaki Bazı Yorumları”, 27, 2011, 174.

karanlığındansa rablerinin nuruna bürünmüş kimselerdir.⁷⁵ Mağara ehli, inancı düzgün olan, imanında sebât etmiş, yegâne dost ve yardımcı olarak yalnızca Allah'ı bilen, kötülükten uzak durmak için hicreti göze almış gençlerdir. İnsan, çağın ağlarından kurtulup kendi zamanını inşa etmek istiyorsa sahip olacağı temel nitelikler bunlardır.

Mü'min, halvet için kendisine bir mekân belirlediğinde burası artık onun için bir sığınak olur. Halvet sürecinde kalbine ya da zihnine vurulmuş tüm mühürleri kırmanın yolunu bulur. Tıpkı mağara ehlinin uykuya daldırılma vesilesi ile hislerinden arındırılması gibi arifler ve veliler de halvet süreci sayesinde uyanırken dünyaya karşı uykuya dalmış bir tavır sergiler.

İnsan günlük hayatında türlü olaylarla karşılaşır ve tüm bunlara bir mü'mine yakışır şekilde reaksiyon geliştirmek durumundadır. Ancak diri bir nefis buna müsaade etmediğinden insanoğlu derin bir günah silsilesine dâhil olur. Bu günahların karanlığından sıyrılmak ve yeniden sırât-ı müstakîm üzere olmak için Allah Teâlâ dostları nazarında halvet, sadırlara şifa olmaktadır. Çünkü mağara ehli uyanırken zalim hükümdarın hizmetindeydi. Uyku hallerinde ise rablerine kavuştular. Bir açıdan bu gençlerin uykusu uyanık hallerinden hayırlıydı.

Hız. Mevlânâ halin varlıktan varlığa sâri olduğunu savunur. Bu durumda insan birlikte vakit geçirdiği varlıktan etkilenir ve onu etkileyebilir. Gençlerle beraber olduğu için ilahi takdire mazhar olan köpek örneğinde olduğu gibi insan halvet sürecinde Rabbi ile beraber iken O'nun sıfatları ile sıfatlanabilir ve O'nun esmasının gölgesinde sırrı tadabilir. Halvetin nihai amacı kulların Rabbine iltica etmesi ve yegâne sığınak olarak Allah'ı kabul etmeleridir. İnsan, haramın ayazında yandığı zaman içine dönmeli ve içindeki mağarada Rabbi ile vuslata ermelidir.

İnsan ihtilât halinde ilim tahsil eder, İslâm toplumuna malıyla ve canıyla fayda sağlar, karşılaştığı sıkıntılara sabrederek olgunlaşır, topluluk halinde yapılan ibadetleri ifa eder, insanların arasında durarak benliğini törpüleyip kibirden kurtulur ve teoride iman ettiği hususları pratiğe dökerek tecrübe kazanır. Toplum içinde yaşamının sıralanan faydaları yanında toplumdan uzaklaşmanın da insana kazandırdığı hususlar vardır. İnsan, günah ve haram bataklığına saplanmış bir toplumdan uzaklaşarak; Allah Teâlâ ile daha samimi bir bağ kurarak ibadet ve tefekkür halinde olur, insanların günahlarından uzak

⁷⁵ Geylânî, *Günyetü't-Talibîn*, 922.

durur. Din, fikir ya da siyaset alanlarında toplumda çıkabilecek fitnelerden korunur. İnsanların sözlü ya da fiili eziyetlerinden kurtulur. Herhangi bir meselede Allah'tan başkası için beslenen ümidi yok ederek gerçek tevhide ulaşır, gizli şirki terk eder.⁷⁶

Şeyh Ebû Bekir Verrâk (v. 280/893) der ki: “*Âdemoğlu için dört düşman vardır. Bunlar; şeytan, nefis, dünya sevgisi ve halka karışmaktır.*”⁷⁷ Birini terk etmekle diğer üçünden kurtuluş mümkündür. İnsan halktan kaçarsa dünyanın zevk ve dertlerinden de sıyrılır. Bunun yanında uzlet halinde içindeki şeytana ve nefse karşı mukavemeti çok daha güçlü olur. Yalnız bu uzlet de iki kısımdır. Birisi halktan diğeri nefis dileğinden uzlettir.⁷⁸ İnsanoğlu her ikisini îfa ederek ancak bu mukavemeti gerçekleştirebilir.

Yüce Allah, Kehf sûresinin başlangıcında “*Allah çocuk edindi*” demek sûretiyle kendisine iftira atanlara cevap vermektedir. Yine aynı sûrenin sonunda da tevhid anlayışını vurgulayarak o dönem Mekke’sinin şahit olduğu iman ve imansızlık savaşı atmosferinde sahih inancı tesis etmeyi dilemiştir. Mağara ashabının kıssası gibi her seferinde Allah’a dayananların zafere ulaştığı olayların anlatıldığı sûrenin başında ve sonunda inanç inşasının kurulmaya çalışılması tesadüf değildir.⁷⁹ Müslümanlar, uzlet hayatına çekildiklerinde tüm gayeleri imanlarını olduğu yerden daha ileriye taşımak olmuştur. Dünya hayatının getirdiği sıkıntılı hallerden ve bilinç dışı dahi olsa yapılan hatalardan geri dönmek için halvet tam bir vesile olmuştur. Mü’min, halkın sohbetinden uzaklaştığı bu süreçte Hakk’ın muhabbetine sığınmış ve kendi nefisini muhasebeye tabi tutarak inanç sistemini yeniden inşa etmiştir.

Mağara ehlinin içinde bulunduğu şartların Müslüman halkın şartlarından farklı olduğu, bu sebeple tebliğin vacip olduğu zaman ve zeminde uzletin caiz olmadığından bahsedilmişti. Ancak yine de insan bedenlen halkı terk edemese de zihnen bir uzlet halinde olmalıdır. Dünyanın varlığından ve darlığından yüz çevirip mağaranın genişliğine sığınmalıdır. İnsan tıpkı Mağara gençlerinin teslimiyeti içerisinde yüce Allah’ın rahmetini gözetmelidir. Çünkü Allah’ın rahmeti ile sarıp sarmalanan insana her yerde huzur ve sekînet varken rahmetsiz geçen her güne gam ve keder hâkimdir. Allah’ın rahmeti, Hz. İbrahim’e ateşi serin kılmış, Hz. Yûsuf’u önce kuyuda sonra zindanda

⁷⁶ Gazzâlî, *İhyâ*, II, 273-292.

⁷⁷ Attar, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, 192.

⁷⁸ Attar, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, 155.

⁷⁹ Hâlidî, *Kur’ân Öyküleri*, 2005, II, 17-18.

güvende tutmuş, Hz. Mûsâ'yı azılı düşmanının sarayında büyüttmüştür. İnsan rabbinin rahmetinden mahrum kalmamak için sığındığı mağarayı, Ashab-ı Kehf'in içinde yaşadığı saraylara tercih etmelidir.⁸⁰

İnsanoğlunun maddî ve manevî düşmanlarına üstün gelebilmesi için yalnızlığa ve halktan uzak kalmaya ihtiyacı vardır. Uzlet denilen bu uzaklaşma iki türdür; biri insanoğlu için farz, diğeri fazilettir. Müslümana farz olan uzlet, şerden ve kötülüğe bulaşmış insanlardan uzak durmaktır. Müslümanın gerçekleştirdiğinde kendisine fazilet olarak dönecek uzlet ise, nefesine faydası olmayan şeyleri terk etmek ve boş işlerle uğraşan kimselerden uzaklaşmaktır. Bununla birlikte "Halvet, uzletten ayrı bir şeydir." diyenler de olmuştur. Buna göre halvet, yabancılardan ayrı kalmaktır. Uzlet ise nefisten ve nefsin davet ettiği, Allah'tan uzaklaştıran şeylerden imtina etmektir. Yine denilir ki: "*Selâmet on parçadır; dokuzu susmakta, biri de halktan ayrı kalkmaktadır. Hikmet on parçadır; dokuzu insanın kendisini ilgilendirmeyen konularda sükût etmesinde; kalan biri de insanlardan uzak kalmasındadır.*"⁸¹ İnsan, toplumdan uzaklaşmak sûretiyle halveti tercih edemese de nefsinden uzaklaşmak sûretiyle halkın içinde Hakk'a bağlı bir hayat tercih edebilir. Nefsinin arzu ve taleplerine cevap vermeyen bir insan; şüphesiz rabbinin rızasını kazanmıştır.

1.1.2. Havf

Havf kelimesi genellikle "hoşlanılmayan bir durumun başa gelmesinden veya arzulan bir şeyin elde edilememesinden duyulan kaygı ve korku" şeklinde tanımlanmıştır. Tasavvuf ilminde ise daha çok ahiret hayatı ve Allah korkusuna dair ağır endişeleri ifade etmek için kullanılmıştır.⁸² Bunun yanında Cürcânî, havf kavramını "Kötü sayılan bir şeyin meydana geleceğini yahut sevilen bir şeyin yitirileceğini beklemekle insanda oluşan korku"⁸³ olarak ele alırken Uludağ'ın sözlüğünde, "Allah korkusu veya cehenneme karşı duyulan korku" manası tercih edilir.⁸⁴ Kul kendini bildiği vakit rabbini de bilir. Kulun kendini bilmemesinin sebebi havfın azlığındandır.⁸⁵

⁸⁰ Hâlidî, *Kur'ân Öyküleri*, 2005, II, 54-56.

⁸¹ Gazzâlî, *Hak Yolunun Esasları*, 31.

⁸² Mustafa Kara, "Havf", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul ts., XVI, 528.

⁸³ Cürcânî, *Ta'rifât*, 99.

⁸⁴ Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul 2016, 161.

⁸⁵ Attar, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, 264.

Yahyâ b. Muâz (v. 258/872) der ki: “Mü’min, ümit ile korku arasında tıpkı iki aslan arasındaki tilki gibi olmalıdır.”⁸⁶ Nitekim yüce Allah, Kur’ân’da azabının çetin olduğunu vurguladıktan hemen sonraki ayetlerde merhamet sahibi olduğunu dile getirmiştir. Bu sebepten kul, rabbinin celâl ve cemâl sıfatlarına sığınmada dengeyi gözetmelidir.⁸⁷ Buna göre sevgi, zât ve sıfatlarla ilgiliyken; havf, fiillerle ilgilidir.⁸⁸

İnsanoğlunda havf duygusu ancak rabbinin ulûhiyet sıfatlarını öğrenmesi ile zuhur eder. Çünkü insanın Allah’a yakın ya da uzak olması, ilahi sıfatların tecellisi ve hükmü neticesindedir. Havf halinden ortaya çıkan bazı manevi korkular vardır. Örneğin; kalpteki korku ve ümidin birleşmesi ile birbirini dengede tutmasına sebep olan korkuya işfak denilmiştir. Yine kalbin ve azaların sükûnete erişerek hareketsiz kaldığı korkuya ise huşû denilmiştir. Bunun yanında korkunun bir diğer çeşidi olan vera‘ ise zararından çekinerek şüpheli şeylerden uzak durmaktır.⁸⁹

Rivayetlere göre Fâtiha sûresinde “Yalnız sana kulluk eder, yalnız senden yardım dileriz” ayetinde bildirilen mertebelerden biri de havf mertebesidir. Buna göre her Müslümanın üzerine bu korkuyu duymak farzdır. Ancak bir de haşyet kavramı vardır ki bu daha çok havas için kullanılır. Nitekim Allah Teâlâ Fâtır sûresi 28. ayette kendisinden hakkıyla yalnızca âlimlerin korkacağından bahsetmektedir. Buna göre havf ve haşyet ilimle doğru orantılıdır. Ebû Hafs (v. 260/874) havfı, kul üzerinde Allah’ın kamçısı olarak görmektedir. Kul türlü nefis oyunları ile kapısından ayrılacak olsa, havf ile geri döner. Yine İbrâhim b. Süfyân’ın dediğine göre kişinin kalbinde havf olduğu zaman, şehvet ve gazap o kalbi terk eder.⁹⁰

1.1.2.1. Kur’ân’da Havf Kavramına İlişkin Bazı Hâdiseler

Kur’ân-ı Kerîm’de birçok yerde “havf” fiili farklı durumları ifade etmek için kullanılmıştır. Hz. Yakup’un oğlu Hz. Yusûf hakkında duyduğu korku,⁹¹ Firavun’un Hz. Mûsâ hakkındaki korkusu,⁹² annesinin Hz. Mûsâ için duyduğu korku⁹³ buna örnek

⁸⁶ Attar, *Tezkiretü’l-Evliyâ*, 127.

⁸⁷ Gazzâlî, *Âbidler Yolu-Minhâcu’l-Âbidîn*, (Çev.: Turgut Ulusoy), Hisar Yayınları, ts., 87.

⁸⁸ İbn Kayyim el-Cevziyye, *Medâricu’s Sâlikîn*, Polen Yayınları, 2021, 815.

⁸⁹ Gazzâlî, *Hak Yolunun Esasları*, 96.

⁹⁰ Cevziyye, *Medâricu’s Sâlikîn*, 512.

⁹¹ Yusûf 12/13.

⁹² el-Mü’min 40/26.

⁹³ el-Kasas 28/7.

verilebilir. Bunun yanında Hz. Mûsâ'nın adam öldürdüğünde hissettiği korku,⁹⁴ Hz. Mûsâ'nın şehirden çıkarken içinde bulunduğu korku hali,⁹⁵ davarlarını sulamaya yardım ettiği iki kızın babasının Hz. Mûsâ'ya güven telkini⁹⁶ de bunlara ilave edilebilir. Yine asasının yılanı dönüşmesiyle Hz. Mûsâ'nın yaşadığı korku,⁹⁷ Hz. Mûsâ'nın Rabbi tarafından kendisine verilen mucizeler karşısındaki korkusu,⁹⁸ Hz. Mûsâ'nın Mısır'a tebliğ için vazifelendirildiğinde olabileceklerle ilgili korkusu,⁹⁹ Kur'ân'da zikredilen korku hallerindendir. Bunun yanında Hz. Mûsâ'nın Firavun karşısındaki korkusu,¹⁰⁰ İsrâiloğulları ile birlikte Mısır'dan kaçarken inananların ve Hz. Mûsâ'nın korkusu,¹⁰¹ İsrâiloğulları'nın korku ile imtihan oluşu,¹⁰² Hz. Harun'un korkusu¹⁰³ gibi pek çok yerde farklı olay ve durumları tasvir etmek için kullanılmıştır.

Bir Müslümanın sahip olduğu iman derecesini koruma noktasında havf ve recâ arasında olması telkin edilir. Havf, yüce Allah'ın halkı ibadete ve iyi işlere yönlendirmek için kullandığı bir kamçıdır.¹⁰⁴ Ümit, yaşadığı nice sıkıntıya rağmen insana dayanma gücü verirken korku, kişiyi günaha meyletmekten alıkoyup dünyanın süslü tuzaklarına düşmekten korur.¹⁰⁵

Yüce Allah Hz. Mûsâ'nın annesine, oğlunu suya sekînetle bırakması için kimsenin ona zarar ve eziyet veremeyeceğine dair ilham etmiştir. Ancak anne yine de suyun içine bıraktığı oğlunun Firavun'un evine taşınacağını bilmiyordu. Öyle ki şeytan türlü vesveseleri ile onu endişe ve kuruntulara sevk ediyordu. Allah Teâlâ onun bu halini "Mûsâ'nın annesinin kalbi bomboş oldu, müminlerden olması için kalbini sağlama almasaydık, neredeyse onu açığa vuracaktı" şeklinde betimlemektedir. Bu can alıcı bir tasvirdir. Hz. Mûsâ'nın annesinin ruh halini olduğu gibi yansıtmaktadır. İnsanın başına bir iş geldiği zaman gerçekten de kişi, o işten başka bir şey düşünemez olur. Kalbi tüm mâsivaya karşı hissizleşir. Eğer Allah, onun kalbini sağlama almasaydı şüphesiz o

⁹⁴ el-Kasas 28/18.

⁹⁵ el-Kasas 28/20-21.

⁹⁶ el-Kasas 28/25.

⁹⁷ Tâhâ 20/20-21.

⁹⁸ el-Kasas 28/31-32.

⁹⁹ eş-Şuarâ 26/14.

¹⁰⁰ Tâhâ 20/45-46.

¹⁰¹ Tâhâ 20/77.

¹⁰² el-Mâide 5/21-23.

¹⁰³ Tâhâ 20/94

¹⁰⁴ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 161.

¹⁰⁵ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 2004, IV, 157.

korkusundan her şeyi açık edecekti. Kendisinin duyduğunu düşündüğü nidânın yüce Allah'ın ilhamı olup olmadığı hususundaki şüphesi sebebiyle anne, tüm bu endişe ve korku atmosferine girmiştir. Bu korku halinde yüce Allah, annenin kalbine sekînet bahşedince Hz. Mûsâ'nın hayatı tehlikede olmaktan çıkmıştır.¹⁰⁶

1.1.2.2. Rıza Bağlamında Allah'tan Hakkıyla Korkanların Durumu

Tasavvufta korku ve ümit; birbirini dengede tutan iki karşıt anlamlı kavramdır. Korku hali ilim, kalp ve amelden müteşekkildir. İnsan, yapmış olduğu hataların ve günahlarının farkında olup ettiklerinin cezasını bilirse korku halinin ilk adımını gerçekleştirmiş olur. Bunun yanında kendisinden zuhur eden günah ve hatalardan dolayı kalbinin sıkıntı içinde olması gerekir. Bu sıkıntı insanda ilmi oranında az ya da fazladır. Nitekim Hz. Allah yüce Kur'ân'da sadece âlimlerin kendisinden hakkıyla çekindiğini buyurur.¹⁰⁷ Amel boyutunda ise korku duygusu eyleme dönüşür ve yasak olana gitmeme tercih edilirse maksat hâsıl olmuştur. Bahse konu korku, insanın güç yetiremediği anlarda ortaya çıkan korku olmayıp günahlar karşısında yüce Allah'ın hoşnutluğunu yitirme ve gazabını üzerine çekme korkusu olmalıdır. Tasavvuftaki bu korku, insanda her an aktif ve hareket halinde olmalıdır.¹⁰⁸ Nitekim Hz. Mûsâ kıssasının geneli dikkate alındığında hâkim olan “korku hali”, inananlara şu temel gerçeği müjdeler: “Her zaman Allah'ın dediği olur. Allah dilerse Firavunun saltanatını yok edecek çocuğu yine onun eliyle yetiştirir.”¹⁰⁹

Sehl b. Abdullah Tüsterî (v. 283/896); korkunun erkek, ümidin ise dişi olduğunu dolayısıyla imanın bu ikisinden doğduğunu ifade eder. Yine ona göre iman ilim ile kemâle erer. İlmin kemâli de korku ile gerçekleşir.¹¹⁰

Korkunun dereceleri vardır ve bu dereceler kişinin kendisini bilme durumuna göre değişir. Korkunun eyleme dönüşebilmesi açısından üç derece havf hali vardır. En aşağı seviyedeki havf halinde insan, günah olana yönelmez. İkinci derece havf halinde ise insan haram olabilecek şüpheli şeylerden uzak durur. En üst seviye havf halinde ise kişi,

¹⁰⁶ Salâh Abdülfettah Hâlidî, *Kur'ân Öyküleri*, (Çev.: İbrahim Sarmış), Kitap Dünyası Yayınları, Konya 2005, I, 68-70.

¹⁰⁷ Fâtır, 35/28.

¹⁰⁸ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 2004, IV, 175-177.

¹⁰⁹ Oral Rıfât, *Kur'an'da İnsan Tipleri*, DİB Yayınları, Ankara 2021, 71.

¹¹⁰ Sühreverdî, *Âvârifü'l Meârif*, 644.

haramlara vesile olabilecek helal iş ve eylemlerden yüz çevirir. İnsan, kusurlu ve cahil olduğu için korku hali onun için doğaldır. Akıbetini bilmediğinden ve tehlikeli bir durumda başına gelecek olanı def edebilecek kuvveti olmadığından korkar. Yüce Allah, insandaki bu acziyeti, onu günahlardan sakındırmak için kamçı olarak kullanır.¹¹¹

İlk dönemlerden itibaren Kur'ân-ı Kerîm'de ve hadîslerde, ölüm sonrası hayat ve hesap gününe dair tasvirler Müslümanlar için belirleyici olmuştur. Özellikle Hasan-ı Basrî (v. 110/728) ve onun çevresinde halkalanan insanlar için korku ve üzüntü hali yaşantılarının temel unsurlarından biri haline gelmiştir. Tasavvuf ilmi için bu durum, Râbia el-Adeviyye'nin (v. 185/801 [?]) aşk ve rıza odaklı görüşlerinin yaygınlaşmasına kadar devam etmiştir.¹¹²

Rivayete göre; Hz. İbrâhim, kavminin putlarını kırıp yok ettiği zaman kavmine bunu yapanın büyük put olduğunu işaret etmişti. Bunu onlara ders vermek suretiyle yapmış olsa da Hakk'a karşı mahcup olur, bundan ötürü bu durum aklına her gelişinde bayılıp kendinden geçermiş. Kalp atışları hızlanmış. Öyle ki kalbinin sesi bir mil uzaklıktan duyulmuş. Bir gün Allah'ın izniyle Cebrail (a.s), Hz. İbrahim'in yanına gelmiş ve şunu demiş: "Yüce Allah; '*Dostundan korkan bir dost gördün mü?*' diye soruyor." Allah'ın dostu Hz. İbrâhim ise imanının dengesini aşikâr ederek hataları aklına geldiğinde dostluğu unuttuğunu söylüyor. Yüce Allah'ın dostu, ismet sıfatına sahip bir peygamber, kendisinden zuhur eden hatanın rabbine saygısızlık olacağının korkusuyla kendisinden geçiyor.¹¹³ O halde kullar, şeytanın Allah'ın rahmeti ile kandırmasına inanmamalıdır.¹¹⁴ Buna göre Hasan-ı Basrî hazretlerinin ifade ettiği gibi mü'min iki korku arasında olmalıdır. Birincisi geçip giden ömrü hakkındadır ki bununla Allah'ın ne yaptığını bilmez. Diğeri de geri kalan ömrüdür ki bunun hakkında da Allah'ın ne hüküm vereceğini bilmez.¹¹⁵

¹¹¹ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 2004, IV, 178.

¹¹² Kara, "Havf", XVI, 529.

¹¹³ Gazzâlî, *Kalplerin Keşfi / Mukâşefetü'l Kulüp*, 11.

¹¹⁴ Fâtır, 35/5.

¹¹⁵ Gazzâlî, *Kalplerin Keşfi / Mukâşefetü'l Kulüp*, 91.

1.1.3. Hayâ

Sözlükte; “kınanma endişesi sebebiyle nefsin bir şeyi yapmaktan veya yapmamaktan sıkılması”¹¹⁶ anlamına gelen hayâ kavramı, Cürcânî’ye göre “Bir şeyden nefsin çekilmesi, onda kınanmaktan sakınarak onu terk etmesidir.”¹¹⁷ Bu kavram, Kur’ân-ı Kerîm’de yüce Allah’ın meseleleri istidlalinde sivrisineği dahi örnek verebileceği¹¹⁸, Hz. Mûsâ’nın koyunlarını suladığı kızlardan birinin içinde bulunduğu halî¹¹⁹ dile getiren âyetlerde kullanılmıştır. Bunun yanında hayâ kavramı; ashabın bazı hareketlerinden rahatsızlık duymasına rağmen Hz. Peygamberin bunu dile getirmekten hayâ etmesi ve Allah’ın hiçbir şeyden çekinmeyeceğini¹²⁰ ifade eden âyetlerde de geçmektedir. Kavram, gerçek anlamı itibarıyla bu âyetlerde yer almış olsa da tasavvufî mânada kökünü “O, *Allah’ın her şeyi gördüğünü bilmiyor mu?*”¹²¹ âyetinden alır. Çünkü yüce Allah’ın alîm ve basar sıfatları, insanda doğal olarak hayâ duygusunu tetikler.

Yüce Allah’tan utanma duygusu O’nun dostlarının makamlarının ilkidir. İnsanda bu duygunun hâsıl olması için kulun, her adımının rabbinin ilmi dâhilinde atıldığının bilincinde olması gerekir. Bu bilinç ancak kişinin nefsinin kusurlarını tanıması ve rabbine karşı işlediği hataları bilmesiyle ortaya çıkar. İşte bundan hayâ zuhur eder. Bu hayâ, havasın makamlarından olsa da avamın da nefsinde olması gerekir. Avam için bu, nehiylerden kaçınıp emirlere boyun eğmekle mümkündür.¹²²

1.1.3.1. Kur’ân’da Hayâ Kavramına İlişkin Bazı Hâdiseler

En güzel kıssa olarak nitelendirilen Hz. Yusûf’un kıssası,¹²³ şüphesiz içinde birçok ibreti barındırmaktadır. Hz. Yusûf Mısır’a götürülüp satıldığında, onu alan efendisinin hanımı kendisine musallat olup birlikte olmak istedi. Ancak Hz. Yusûf’un içinde taşıdığı Allah korkusu ve muhabbeti ile birlikte yüce Allah’ın inâyeti onu, içinde bulunduğu sıkıntılı durumda nefsine meyletmekten kurtardı. Onun gösterdiği bu iradeli davranış, şüphesiz hayâ kavramı için bir temel teşkil etmektedir. Hayâ kavramı odağında bu kıssada

¹¹⁶ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 162.

¹¹⁷ Cürcânî, *Ta’rifât*, 91.

¹¹⁸ el-Bakara, 2/26.

¹¹⁹ el-Kasas, 28/25.

¹²⁰ el-Ahzâb, 33/53.

¹²¹ el-Alak, 96/14.

¹²² Gazzâlî, *Hak Yolunun Esasları*, 65.

¹²³ Yusûf, 12/3.

vurgulanan husus; rabbinin yardımı olmadan nefsin tek başına kınanacak işlerden uzak duramayacak olmasıdır. Bu yardım, rabbin kuluna gösterdiği rahmetin başka boyutta bir tezahürüdür.¹²⁴

Hayâ bahsinde zikredilecek kıssalardan diğeri de şüphesiz Hz. Lût'un kıssasıdır. Hz. Lût'un kavmi daha önce hiçbir kavmin işlemediği bir kabahate yönelmiş, livâta fiilini işlemiştir. Hz. Lût, Hz. İbrâhim'in çağdaşı bir peygamberdi. Sapık ve azgın bir kavmi, hidâyete davet için görevlendirilmişti. Ancak kadınları bırakıp erkeklere şehvetle yaklaşan bu kavmin ıslah olacağı yoktu. O kadar ki bu kavim, Hz. Lût ile iman eden kimseleri beldelerinden çıkarmak istiyordu. Hz. Lût'un elinden ise dua ve kalben buğz etmek dışında hiçbir şey gelmiyordu.

Hz. Lût'un sıkıntıda olduğu bir gün azap melekleri gelir. Yüce Allah'ın peygamberi onların melek olduğunu bilmez. Ancak kavmi Hz. Lût'un misafirlerinden haberdar olur. Allah'ın peygamberi, misafirlerine bir zarar gelmesinden korkar vaziyette: “İşte şunlar kızlarım, sizin için onlar daha temizdir”¹²⁵ dese de azgın ve sapkın topluluk pervasızca misafirlere yönelir. Hz. Lût ise çaresiz, misafirlerini koruyamayacak olmanın ıstırabını yaşar. Buna şahit olan melekler; Allah'ın peygamberine gerçeği aşikâr eder ve kavmini bekleyen azabı Lût'a müjdelir.¹²⁶ Islah olmaz bu kavim, üzerlerine pişmiş taş atılarak cezalandırılmıştır.¹²⁷

Erkek ve kadın, fıtrat gereği birbiri için yaratılmıştır. Hz. Lût'un kavminin yöneldiği haram ise bir erkeğin kadınları terk edip erkeklere şehvetle yaklaşmasıdır. Bu yöneliş haram olmakla birlikte sünnetullah'a da aykırı bir davranış olduğu için yaratılanların yaratıcısına karşı sıkılmaz bir tutum içinde olduğunu gösteriyor. Bu durum haddi zâtında tüm günahlar için geçerli olmakla birlikte livâta eylemi yüce Allah'ın hududunu aşma hususunda kul için son raddedir. “Ey peygamber! Sen boş arzu ve heveslerini kendisine tanrı edineni görüyorsun değil mi?”¹²⁸ âyetinde de dikkat çekildiği üzere hevâ ve arzularını putlaştıran ve helal daireden çıkan kimseler, rahmet kapısının yolunu unutmuş kimselerdir.

¹²⁴ Abdülkerim Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, (Çev.: Muhammed Coşkun), İlkhârî Yayınevi, İstanbul 2020, 360.

¹²⁵ Hûd: 11/78.

¹²⁶ Hûd: 11/81.

¹²⁷ Mustafa Necati Bursalı, *Peygamberler Tarihi*, Çelik Yayınevi, İstanbul 2011, 128-135.

¹²⁸ el-Furkan:25/43.

Hız. Yûnus'un kavminin, onları terk etmeden önce küfre dalmış bir topluluk olması; Allah'ın peygamberinin geri dönüşünden sonra imanla müşerref olmaları da bu bahiste zikredilmesi gereken hususlardandır. Yüce Allah, Nahl sûresi 91. ayette; "Karşılıklı sözleşme yaptığınızda Allah'a verdiğiniz sözü yerine getirin." buyurmaktadır. Yüce Allah'a zâtı, sıfatları ve fiilleri ile iman etmek de bu sözlerden biridir. Nitekim A'râf sûresinin 172. âyetinde yüce Allah, kullarının kendisiyle yaptığı misaktan bahseder. Kendisine "emin" sıfatı verilen mü'min için kullar arası ilişkilerinde dahi sözünü yerine getirmesi hayatî bir mesele iken kulun rabbine karşı pervasızlığı dikkat çekicidir. Hız. Yûnus ve kavmi meselesinde küfürden temizlenip iman elbisesini giyen bu kavim; rabbine karşı işlediği günahlardan sıkılmış, ıslah olmayı tercih etmiştir.

1.1.3.2. Rıza Bağlamında Sakınan İnsanın Durumu

Ebû Süleyman (v. 215/830): "Kullar dört derecede amel ederler. Bunlar; korku, umut, tazim ve hayâdır. Bunların en şereflieleri hayâ ile amel edendir. Kul, yüce Allah'ın onu her haliyle gördüğünü bilince, bir günahkârın isyanından utanmasından çok o, yaptığı iyiliklerden utanır" der.¹²⁹

İslâm'da hayâ duygusu ile en çok irtibatlı olan kavram takvâdır. Takvâ kavramı sözlükte; "korunmak, sakınmak, itaat etmek" anlamlarına gelmektedir. Tasavvufta ise Seyyid Şerîf Cürcânî'nin (v. 816/1413) ifadesi ile "Kişinin ceza almasına neden olabilecek davranışlardan nefsinin uzak tutup Allah'a itaat etmek suretiyle yine O'nun azabından sakınmaktır."¹³⁰ Kur'an'da birçok yerde takvâ kavramı türevleri ile birlikte kullanılmaktadır. Bu kavramın Kur'an'da dikkat çeken kullanımları: "Allah'a şirk koştuktan sakınmak",¹³¹ "küçük büyük her türlü günahdan sakınmak",¹³² "kalbi Allah'tan gayrı her meşguliyetten kurtarıp saf huşuya ermek"¹³³ şeklinde sıralanabilir.

Her kavramda olduğu gibi takvâ kavramı da anlam kaymasına veya genişlemesine uğramıştır. Başlangıçta takva; "İnsanda kıyametin her an kopabileceği bilincinden kaynaklanan hayatı ciddiye alma tavrıdır" anlamında kullanılan bir kavramdı. Bu yüzden takvâ kavramı hayâ kavramını da içine alan geniş kapsamlı bir kavramdır. Buna göre hayâ

¹²⁹ Sühreverdî, *Âvârifü'l Meârif*, 668.

¹³⁰ Süleyman Uludağ, "Takvâ", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 2010, XXXIX, 484.

¹³¹ el-Fetih, 48/26.

¹³² el-A'râf, 7/96.

¹³³ Âl-i İmrân, 3/102.

sahibi bir kimse aynı zamanda muttakîlerdendir. Hucurât sûresi 13. âyetinde bildirildiğine göre, Allah katında en kıymetli kimseler O’nun emir ve yasakları hususunda en dikkatli olanlardır. O halde yüce Allah’ın hudutlarına riayet edip onları ihlal etmekten sıkılan kimse; rabbinin nazarında yaratılmışların en değerlisidir. Yüce Allah, bu kimseleri sever¹³⁴ ve bunların dostu¹³⁵ olduğunu ilan eder.

Müslüman âlimlerin takvâ kavramına yükledikleri anlamların başında “Allah korkusu” gelmektedir. Ancak bu korku; herhangi bir şeyden korkmaktan ziyade “dostun sevgisini kaybetme korkusu” şeklinde tezahür etmektedir. Nitekim Hz. Yûsuf’un kadına karşı nefsinin kontrol edebilmesi buna örnektir. Bunun yanında Mâide sûresi 2. ayette yüce Allah, “Allah’tan korkun, Allah’ın azaplandırması şiddetlidir” buyurmaktadır. Bu ayette geçen ittikâ, Allah ve ikâb kavramları takvânın temel yapısını şekillendirmektedir. İnsan cezalandırılma korkusu ile rabbinin her an murakabesi altında olduğunun bilincinde olursa kendisi muttakilerden olacaktır. Böylece nefsinde hayâ duygusu tezahür edecektir. Çünkü ittikâ aynı zamanda insanın korktuğu şey ile arasına bir şey yerleştirmek demektir.¹³⁶ Hayâ, işte bu korkulan şey ile insanın arasındaki örtüdür.

Allah Teâlâ Kur’an’da, sakınan kimselerin vasıflarını sıralar. Örneğin; Bakara sûresinin ikinci âyetinde bu kimselerin ilk özelliğinin gayba iman etmiş olmaları vurgulanır. Ardından namaz ibadeti muttakilerin belirgin amellerinden biri olarak sıralanır. Nitekim Ankebût sûresinin 45. âyetinde yüce Allah; “Namaz, insanı hayâsızlıktan ve kötülükten alıkoyar” buyurmaktadır. O halde yaratıcısının ve yaratılmışların sınırlarına dikkat eden kimse aynı zamanda hayâ sahibi kimselerden olur.

Kıssada zikredildiği üzere Allah’ın yardımı ile kadına meyletmekten kurtulan Hz. Yûsuf gibi tüm insanların kendisine olumsuz davranışlar telkin edecek şeytanı vardır.¹³⁷ Ancak peygamberler yüce Allah’ın muhafazası altındadır. Müslüman için bu korunma; kalbini zikir ile meşgul etmesiyle mümkündür. Dünyevî işlere dalan bir kalbe şeytan; vesvesesini verecek bir kapı muhakkak bulacaktır.

¹³⁴ Âl-i İmrân, 3/76.

¹³⁵ el-Câsiye, 45/19.

¹³⁶ İzutsu, *Kur’an’da Tanrı ve İnsan*, 346.

¹³⁷ el-İsrâ, 17/64-65.

1.1.4. Hakka'l-Yakîn

Hakka'l-yakîn; “doğru hüküm” anlamındaki hak ile “gerçeğe uygun kesin bilgi” anlamındaki yakîn kelimesinin bir araya gelmesi ile oluşmuştur. Mutasavvıflar; delile ihtiyaç duymaksızın iman gücüyle apaçık görme yahut bir şeyin doğru olduğuna kalbin tatmin olmasını yakîn kavramı ile karşılamaktadır.¹³⁸ Hakka'l-yakîn kavramının sözlükteki; “iç duyu veya iç tecrübe yoluyla ulaşılan ve kesinlik bakımından en son merhaleyi teşkil eden doğru bilgi”¹³⁹ anlamının yanı sıra “bir şeyi tadarak ve yaşayarak öğrenmek, kesin ve apaçık bilgi” manaları da kullanılmaktadır. Tasavvuf ehlinin dikkate aldığı bir kavram olan hakka'l-yakîn tasavvuf ilminde; “sâlikin yalnızca ilim yönünden değil, aynı zamanda hal ve müşahede yönünden de Hak'ta fani ve Hak ile baki olması”¹⁴⁰ anlamı ile öne çıkar. Bunun yanında hakka'l-yakîn, “kulun ilim, şühûd ve hâl bakımından O'nunla bâki kalmasıdır.”¹⁴¹

Sühreverdî (v. 563/1168); “*İlme'l-yakîn tefrika halidir; ayne'l-yakîn cem halidir; hakka'l-yakîn ise cem'ül-cem halidir. Bu da tevhîd lîsânı ile ifade edilir.*” şeklinde kavramları tasniflendirir.¹⁴²

Hakka'l-yakîn, Kur'ân'da iki yerde geçmektedir. İlk âyette yüce Allah, amel defteri sağından ve solundan verileceklerin akıbetinden bahsettikten sonra müjdelenen sonun hak olduğunu ilan etmek için bu kavramı kullanmıştır. “Bütün bu anlatılanlar kesin gerçeklerdir.”¹⁴³ İkinci âyette ise bu kavram; Kur'ân'ın hak kitap olduğuna inanmayanların yaşayacağı pişmanlığın kaçınılmaz oluşunu vurguladıktan sonra Kur'ân'ın gerçeğin ta kendisi olduğunu beyan etmek üzere kullanılmıştır. “O, gerçeğin ta kendisidir.”¹⁴⁴

1.1.4.1. Kur'ân'da Hakka'l-Yakîn Kavramına İlişkin Bazı Hâdiseler

Kur'ân kıssalarında bu kavrama kaynak olabilecek birçok Peygamber kıssası mevcuttur. Hz. İbrâhim, bir peygamber olmasına karşın gayba dair konularla ilgili kalbini

¹³⁸ Mahmud Esad Erkaya, *Kur'ân Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, OTTO, Ankara 2017, 160.

¹³⁹ Yusûf Ş. Yavuz, “Hakka'l-Yakîn”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1997, XV, 203.

¹⁴⁰ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 153.

¹⁴¹ Cürcânî, *Ta'rîfât*, 88.

¹⁴² Sühreverdî, *Âvârifü'l Meârif*, 686.

¹⁴³ el-Vâkıa, 56/95.

¹⁴⁴ el-Hâkka, 69/51.

itminana ulaştırmak için yüce Allah'tan bir misal ister. Kur'an bu olayı şöyle anlatır: "Yine bir zamanlar İbrâhim'in, 'Rabbim! Ölülerini nasıl dirilttiğini bana göster!' demesi üzerine Allah ona, 'Yoksa inanmıyor musun?' diye sormuş, İbrâhim de 'İnanmaz olur muyum? Elbette inanıyorum fakat kalbimin mutmain olmasını istiyorum.' diye cevap vermişti. Bunun üzerine Hz. Allah şöyle buyurdu: 'Öyleyse dört kuş yakala, kendine alıştır ve her dağın üzerine onlardan bir parça koy, sonra da onları çağır; koşa koşa sana gelirler.' Bil ki, Allah Aziz'dir; ölülerini diriltmeye muktedirdir, Hakîm'dir; verdiği misallerin her birinde bir hikmet vardır."¹⁴⁵ Hz. İbrâhim; yüce Allah'ın müsaadesi ile kuşları yakaladı, kesti ve parçalayarak dört ayrı dağa bıraktı. Dört ayrı kuşu isimleriyle çağırdığında her biri uçarak kendisine geldi. Hz. İbrâhim'in kalbi mutmain olmuştu.¹⁴⁶

Hz. Mûsâ, asası ile Kızıldeniz'i yarıp İsrâiloğulları'nı Firavun'un zalim yönetiminden kurtarmıştı. Kavmi, Firavun'un ibretlik ölümüne şahit olduktan sonra Hz. Mûsâ ve kardeşi Hz. Hârûn rehberliğinde Tih çölü istikametinde ilerlemeye başladı. Hz. Mûsâ, Tevrat'ı almak üzere Tûriseynâ'ya gitmek için yola çıkmadan önce yerine vekil olarak kardeşi Hz. Hârûn'u bıraktı. Sînâ dağında Rabbi ile görüşmesini Kur'an şöyle anlatır: "Mûsâ belirlediğimiz vakitte belirlediğimiz yere gelince, Rabbi onunla doğrudan konuşarak emirlerini bildirdi. Mûsâ, 'Rabbim! Bana kendini göster de seni bir göreyim!' dedi. Allah, 'Beni asla göremeyeceksin! Fakat (bunu iyice anlamak istersen) şu dağa bak, eğer (ona tecelli ettiğimde) dağ yerinde kalırsa o zaman beni görebileceksin' buyurdu. Rabbi tecelli edip nurunu dağa yansıtınca dağı dümdüz etti o anda Mûsâ bayılıp yere düştü. Nihâyet ayıldığında şöyle dedi: 'Ey Rabbim! Sen yücelerden yücesin. Tövbeler olsun. Ben sana inananların ilkiyim.'"¹⁴⁷ Hz. Mûsâ, bir peygamber olarak yüce Allah'ın varlığından şüphe edecek değildi. Ancak şahit olduğu hâl ile yakîne şahit olduğu aşikârdır.

Hz. İsâ nübüvvetle vazifelendirildiğinde tebliğe başladı. Çok azı dışında iman eden olmadı. Hz. İsâ'nın getirdiği hak dine ve onun kitabı İncil'e iman edenleri, Kur'an "havâri" diye adlandırır.¹⁴⁸ Havârilerin Hz. İsâ'ya yoldaş oluşundan sonrasını Kur'an şöyle anlatır: "Ey Meryem oğlu İsâ! Rabbin bize gökten bir sofrayı indirebilir mi?" Hz. İsâ haklı olarak dedi ki: "Eğer siz hakiki mü'minseniz, Allah'tan korkun, ondan böyle bir şey

¹⁴⁵ el-Bakara, 2/260.

¹⁴⁶ Bursalı, *Peygamberler Tarihi*, 106.

¹⁴⁷ el-A'râf, 7/143.

¹⁴⁸ Bursalı, *Peygamberler Tarihi*, 372.

istemeyin. Çünkü siz iman etmiş kimselersiniz.” Havârilere gerçek maksatlarını ifade etmek için dedi ki: “Biz istiyoruz ki bu yemeklerden yiyelim, kalplerimiz mutmain olsun ve senin bize doğru söylediğini anlayalım ve buna tanık olalım.” Bunun üzerine Hz. İsa şöyle dua etti: “Allah’ım! Ey Rabbimiz! Bize gökten bir sofrayı indir, bu sofrayı bizden öncekilere de sonrakilere de bir bayram, bir sevinç kaynağı ve senin kudretine delalet eden bir işaret olsun. Bizi o sofradan rızıklandır, çünkü rızık veren yegâne varlık sensin.”¹⁴⁹ Allah Teâlâ ruhundan üflediği Hz. İsa’nın duasına, inkâr edenleri cezalandırma şartıyla icabet etti.

Hz. Allah; Bakara sûresinin 259. âyetinde, tefsir ve tarihi kaynaklardan elde edilen verilere göre Hz. Üzeyir olduğu iddia edilen kimsenin yıkılmış bir şehirden geçerken yaşadıklarından bahseder. Buna göre Hz. Üzeyir, harap olmuş şehre bakarak şöyle der: “Yok olduktan sonra bunları kim diriltecek?” Bunun üzerine Allah, bu kimsenin canını alır ve yüz yıl ölü olarak tutar. Sonra diriltip bu halinin ne kadar sürdüğünü sorar. Bu kimse de bir gün yahut daha az bir süre o halde kaldığını beyan eder. Allah Teâlâ ise gerçeği aşikâr etmek için o kimsenin merkebinin çürümüş ve yiyeceklerinin hala bozulmamış olmasını delil olarak ortaya sürer. “Seni insanlara mucize kılmamız için şimdi bak, şu kemikleri nasıl düzenleyeceğiz ve etle kaplayacağız?” Yaşadıkları ve gördükleri neticesinde o kimse: “Şimdi biliyorum ki Allah her şeye kâdirdir.” Bahsi geçen olay, şüphesiz hakka’l-yakîn kavramına örnek olacak bir hâdisedir.

Hz. Muhammed, amcası Ebû Talip ve zevcesi Hz. Hatice’yi kaybedişinin acısını henüz atlatamadan yeni bir hâmi bulma adına Tâif’e gitmişti. Tâifliler Allah Resulü’nün talebini karşılamadıkları gibi O’nu incitip taşladılar. Hz. Peygamber’in yaşadığı büyük acıların üzerine bir de hakarete uğraması O’nu, ilahi teselliye muhatap kıldı.¹⁵⁰ Yüce Allah, O’nu katına kabul etti. Kur’ân bu hadiseyi şöyle aktarır: “Gecenin bir bölümünde, bazı delillerimizi kendisine göstermek için kulu Muhammed’i Mescid-i Harâm’dan, çevresini bereketli kıldığımız Mescid-i Aksâ’ya götüren Allah yücelerden yücedir. O, Semi’dir; Peygamberi tasdik edenlerin de yalanlayanların da söylediklerini işitir, Basîr’dir; onların neler yaptıklarını görmektedir.”¹⁵¹ İsrâ ve Mîraç hadiseleri ile cennet

¹⁴⁹ el-Mâide, 5/112-115.

¹⁵⁰ Salih Sabri Yavuz, “Mi’râc”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2005, XXX, 133.

¹⁵¹ el-İsrâ, 17/1.

ve cehennem gibi gayba ait bazı hususları yakînen öğrenen Hz. Peygamber'in durumu hakka'l-yakîn kavramı için zikredilecek hadiselerdendir.

1.1.4.2. Rıza Bağlamında Mutmain Kimsenin Durumu

İtminan; “hâk-bâtıl, doğru-yanlış herhangi bir konuda zihnin durulması” anlamına gelir. Yukarıda misal olarak verilen kıssalarda, peygamberlerin içinde bulundukları durumlarda rablerine karşı bir şüphe içinde olması mümkün değildir. Ancak insan; kalp, akıl ve ruhtan müteşekkil bir varlık olarak bazı hususlarda hem duygusal hem de mental açıdan doyuma ulaşmak ister. Bu sebeple insan fitratı bahse konu olduğunda şaşırılacak bir durum yoktur.

Kuşeyrî; nefs-i mutma'inne kavramını tefsirinde “nefse itminan kazandıran ruh” şeklinde yorumlamıştır. Ancak başka yorumlarda “marifet ile mutmain olmuş, Allah'ı zikretmekle mutmain olmuş yahut cennet ile müjdelendiği için mutmain olmuş nefis” olarak bahsetmiştir.¹⁵² Serrâc'a (v. 378/988) göre itminan derece itibariyle üç türdür. Avamın yüce Allah'ı zikrederek kalbinin sekînete ermesi¹⁵³ ki bunun işareti kişinin belalardan kurtulup rızkının artmasıdır. Orta düzeydeki havassın itminanı ise kazaya rıza, belaya sabır göstermiş ihlaslı kimselerin ve muttakilerin halidir. Bu kimseler Allah'la beraber olduğundan sükûneti bulur.¹⁵⁴ En üst mertebedeki havas ise rabbinin azameti ve kibriyası¹⁵⁵ karşısında eridiğinden hiçbir zaman itminana erişemeyeceğini bilen kimselerdir.¹⁵⁶

Gazzâlî, itminan olmuş bir kalbin takva ile güçlendirilip riyazet ile kötülükten temizlendiğini ifade eder. Bununla birlikte kalbi hasta edecek öfke, kibir, kin gibi hasletlerden temizlenip muhasebe, muhabbet, şükür, sabır, tevekkül gibi nitelikleri kazandığında kalp Allah Teâlâ ile yakınlık kurmuş olur. Kendisine böylesine teslim olmuş kimseye ise yüce Allah, üç nesne verir. Bunlar; keşf-i gayb, müşahade ve kurb-ı Hak'tır.¹⁵⁷

¹⁵² Abdülkerim b. Hevâzin Kuşeyrî, *Leğâ'îfü'l-işârât*, (Çev.: Ekrem Demirli), Fikriyat, İstanbul 2020, V-IV, 2376.

¹⁵³ el-Fecr, 89/27.

¹⁵⁴ en-Nahl, 16/128.

¹⁵⁵ el-İhlâs, 112/4.

¹⁵⁶ Salih Çift, “Sekîne”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2009, XXXVI, 332.

¹⁵⁷ Attar, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, 107.

Misal olarak verilen kıssalarda peygamberlerin yahut diğer mü'min kimselerin durumu şununla ilgilidir. Kalp; “*bir şeyin içini dışına çıkarmak, altını üstüne getirmek, ters çevirmek, bir şeyi başka bir şeye dönüştürmek ve değiştirmek*”¹⁵⁸ gibi anlamlara gelir. Yaratılışı gereği insanın halden hale geçişine sebep olan kalp; herhangi bir şeye eriştiğinde ondan daha kıymetli ve daha şerefli bir şeye ulaşmayı arzular. Çünkü varlık âleminde kalp, en iyisini arar. Dünyevî hiçbir haz ile tam bir tatmin elde edemeyen kalp; mukaddes olana erişince sekînet bulur, bu halde karar kılar artık değişmeyi kabul etmez.

Ra'd sûresinin 28. âyetinde yüce Allah'ın bildirdiği üzere “Kalpler ancak Allah'ı anmakla doyunluk kazanır ve huzura erer.” O halde kalbi itminana erdiren biricik vesile zikirdir. İnsan için zikrin mertebeleri vardır. Nefsin zikri kendisine bahşedilen nimetleri hatırlayıp bunları dil ile ikrar etmekle gerçekleşirken; kalbin zikri yüce Allah'ın sıfatlarını mütalaa etmekle mümkündür. Bahse konu olan kalbin zikri marifetullah ile de ilişkilidir. Çünkü kişinin rabbini her an hatırında tutabilmesi için rabbini zât, isim, sıfat ve fiilleri ile tanıması gerekmektedir. Böylelikle dünyevî ıstırap ve sıkıntılar içinde rotasını kaybeden kalp, istikrar kazanır.

Son dönem müfessirlerden Elmalılı M. Hamdi Yazır (v. 1361-1942) kalplerin zikirle itminan bulmasının iki yolla mümkün olduğunu söyler. İlki yüce Allah'ın zikir eylemini direkt kulunun kalbinde yaratmasıdır. Buna fiili hidayet de denir. Diğer zikir ise kulun kâinat kitabı ve Kur'an üzerinde derinlikli düşünmesi ile meydana gelir. Yukarıda örnek olarak verilen kıssalarda fiili hidayete işaret edildiği ortadadır. Çünkü fiili hidayet neticesinde kişinin tüm azaları ve kalbi Allah ile birliktedir. Şüphesiz Hz. İbrâhim yahut havariler, rablerini tefekkür hususunda ısrarcıydı. Lakin rablerinden, imanlarından doğan muhabbeti kuvvetlendirecek bir delil istediler ve beşer oluşlarından kaynaklanan şüpheden kurtuldular.

1.1.5. Tevbe

Sözlükte; “kulların fitrat çizgisine geri dönmek için dinde yerilmiş şeylerden yüz çevirip övülmüş olanlara yönelmesi, Allah ile kul arasında yapılan ahdin tazelenmesi” anlamlarına gelen tövbe kavramı; “Kalpten günahı ısrar düğümünü çözmekle Allah'a

¹⁵⁸ Süleyman Uludağ, “Kalb”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* İstanbul 2001, XXIV, 229.

dönme, sonra yaratıcının bütün haklarını yerine getirmedi¹⁵⁹ anlamını da taşımaktadır. Kur'ân'da onlarca yerde geçmekte olan bu kavram bazen Allah'a bazen de kullarına nispet edilmiştir. Yine Kur'ân'da, günden korunmuş olmalarına rağmen birçok peygamberin tövbesi zikredilir.¹⁶⁰ Avam günden havâs ise gafletten tövbe eder.¹⁶¹

İnsan her günah işleyişinde rabbi ile arasına bir perde çekilir. Tövbe ise kişinin rabbi ile arasında bulunan bu örtüleri kaldırmada ilk adımdır. Yüce Allah'ın merhamet kapısı her daim açık olduğundan, kendisine pişmanlığını arz eden, kusurunu itiraf edip af dileyen kulunu bağışlar. İnsan hata yapabilir, günah işleyebilir ancak tövbe; rücu manasına gelir. Günden sonra tövbe ile insanın bir daha o yola dönmemesi gerekir. "Ey mü'minler! Hepiniz Allah'a tevbe edin, O'na yönelin ki kurtuluşa eresiniz"¹⁶² âyeti ile Allah, tevbe hali ile insanın kurtuluşa erişeceğini ifade eder. Yine bu günden dönüşün keyfiyeti hakkında yüce Allah şöyle buyurur: "Ey iman edenler! Siz bütün samimiyetinizle Allah'a tövbe edin. Eğer tövbe ederseniz Rabbiniz günahlarınızı bağışlayacak ve sizi altından ırmaklar akan cennetlere yerleştirecektir. O gün Allah, elçisini ve onunla birlikte inananları asla mahcup etmeyecektir."¹⁶³

Kalbin, kendisine yapılan ilahi ikazı duyup gaflet uykusundan uyanması ve içinde bulunduğu fena hali fark etmesi, insanda tövbe etmek için bir azim ve gayret ortaya çıkarır. Ancak bunun eyleme dönüşebilmesi için kişinin kendisini bu günahlara yönelten kötü arkadaş çevresini terk etmesi ve kendisine Allah'ı anımsatacak dostlar edinmesi icap etmektedir. Tasavvuf ehli tövbenin tanımı hususunda görünürde iki zıt görüşe sahiptir. Bir kesim, tövbeyi "günahı unutmak" olarak tanımlarken diğer kesim "günahı unutmamak" olarak ifade eder.¹⁶⁴ Mü'min kimse günah işler işlemez tövbesini eder. İşlediği kusura pişmanlık duyar. Dünyadan azık olarak azına razı olup ahiretinin peşine düşer. Allah Teâlâ ile arasında ihlâslı bir irtibat kurar.¹⁶⁵

Herevî (v. 481/1089); Fâtiha sûresinde bahsi geçen doğru yol üzere olan kimselerin günah işlemekle Allah'ın ipinden ayrıldıklarını söyler. Çünkü insan günah işleyerek Allah'ın hoşnutsuzluğunu kazanmıştır. Yaptığı eylemin hükmünü kesin olarak bildiği

¹⁵⁹ Cürçânî, *Ta'rifât*, 67.

¹⁶⁰ Bekir Topaloğlu, "Tövbe", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2012, XLI, 279.

¹⁶¹ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 356.

¹⁶² en-Nûr, 24/31.

¹⁶³ et-Tahrîm, 66/8.

¹⁶⁴ Kuşeyrî, *Risale*, 179.

¹⁶⁵ Gazzâlî, *Kalplerin Keşfi / Mukâşşefetü'l Kulûp*, 61.

halde yaptığına sevinmiş ve herhangi bir pişmanlık duyup zarardan dönmemiştir. Yüce Allah, Hac sûresinin 78. âyetinde; Müslümanlara nasihat edip onların dostu olduğunu söyler. Oysa insan dostuna muhalif işler yapmaz. Yaparsa aralarındaki bağ ya zayıflamıştır ya da kopmuştur. Her iki halde de dostluk bitmiştir.¹⁶⁶ Buna göre tövbe, kulun günah ile rabbinden kaçışı sonrası yeniden O'na dönmesidir.¹⁶⁷

Tövbe, genellikle tasavvufî makamların ilki sayılır. Ancak kişinin bu makamda olabilmesi için üç hale dikkat etmesi gerekmektedir. Geçmişe işaret ederek işlemiş olduğu günahlardan pişmanlık duyması, her an günahlara karşı uyanık olması ve gelecekte de bu gibi günahlara dönmeme hususunda azimli olması onu, arı duru bir Müslüman makamına getirecektir.¹⁶⁸

Tövbe; kişinin işlediği günahlar konusunda yeterli bilgi ve bilince ulaşması, ilmi miktarınca kalbinde, günahlarının ağırlığını hissetmesi ve bu sebeple bir daha o günahı hayatında eyleme dönüştürmemesini kapsayan bir olaydır.¹⁶⁹ Tövbenin sıhhati nefsi muhasebeye çekmek ile olur. Nefsi muhasebeye çekmek ise onu muhafaza etmek ve vakitlere riayet etmek ile mümkün olur. Çünkü bu ikisi şeytanın müdahale yollarını kapatır. Bunun yanında yüce Allah'ın her an kendisi ile olduğunun farkında olan kalbin murakabesi de tövbe makamını kaim kılan unsurlardan biridir. Kişi, gözetlendiğinin farkında olduğu zaman kalbinden geçenlerin dahi hesabını tutar. Bilir ki kalpten geçenler kararlarını, kararları amellerini etkiler. Bu sayede tövbesini bozabilecek duygu ve düşüncelerini dizginlemiş olur.¹⁷⁰

Yüce Allah, tövbeleri çokça kabul eder.¹⁷¹ Ne kadar günah işlemiş olursa olsun insan, pişman olduysa affedilir.¹⁷² Asıl olan günahlarda ısrarcı olmayıp Allah'ın bağışlamasını beklemektir. Hayat boyu günah bataklığında debelenip ölüm anında yapılan tövbenin Allah katında hiçbir kıymeti yoktur.¹⁷³ Tövbenin mahiyetinden ve derecesinden bahseden Allah, tevbe edenleri sevdiğini de müjdeler.¹⁷⁴ Denilir ki yüce

¹⁶⁶ Cevziyye, *Medâricu's Sâlikîn*, 342.

¹⁶⁷ Cevziyye, *İki Hicret Yolu Dünya ve Ahiret Muthuluğunun Kapısı*, 99.

¹⁶⁸ Yılmaz, *Tasavvuf Ve Tarikatlar*, 160-161.

¹⁶⁹ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 2004, IV, 8.

¹⁷⁰ Sühreverdî, *Âvârifü'l Meârif*, 612-619.

¹⁷¹ el-Bakara, 2/160.

¹⁷² Âl-İ İmrân, 3/89.

¹⁷³ en-Nisâ, 4/18.

¹⁷⁴ el-Bakara, 2/222.

Allah'ın Hz. Âdem'i günahla imtihan etme sebebi; kendisine isyan edene karşı cömertliğini, lütfunu ve ikramını göstermek istemesidir. Yüce Allah, Hz. Âdem'i cennetten sürgün etmemiştir. Çünkü bir yerden sürgün edilen kimsenin o yere bir daha giriş hakkı yoktur. Oysa yüce Allah, insanoğluna cennetin kapılarını açacak anahtarlara erişebilmesi için peygamberler ve kitaplar göndermiştir. Bu demektir ki Hz. Âdem günah ile imtihan olunmuş ancak bağışlanmıştır.¹⁷⁵

Enes b. Malik Rasulullah (s.a.v)'in şöyle dediğini nakletmiştir:

"Allah'ın kulun tövbesine olan sevinci, içinizden birinin şöyle bir durumdaki sevincinden daha fazladır: O kişi çölde devesiyle yolculuk etmekte iken, üzerinde yiyeceği ve içeceği bulunan devesi kaçıp gider. O kişi bu devesini bulmaktan ümit keser ve bir ağacın gölgesine varıp orada uzanıp yatar. Artık devesinden tamamen ümit kesmiştir. Tam böyle bir duygu içindeyken birden bire devesinin yanı başında dikildiğini fark eder ve hemen yularından yakalar ve duyduğu aşırı sevinçten dolayı şaşırıp şöyle der: Ey Allahım! Sen benim kulumsun, ben de senin rabbin. Duyduğu aşırı sevinç sebebiyle böyle hatalı söz söylemiştir".¹⁷⁶ Hz. Peygamber bu hadîsi¹⁷⁷ ile kulun tövbesi hususunda avamın anlayamayacağı derecede yüce Allah'ın mutlu olduğunu anlatır. Rabbinin yaşadığı bu denli büyük mutluluğa günahından dönerek gölge düşürmeyecekler ise yalnızca O'nu hakkıyla tanıyan ve O'nun hakkında özel bir ilme sahip olan kimselerdir.

İsmet sıfatları olmasına karşın içinde bulundukları halden ötürü pişmanlık duyup bağışlanma dileyen bazı peygamberler vardır. Allah Teâlâ Nur sûresi 31. âyetinde kullarına, her zaman ve zeminde tövbe etmeyi tavsiye buyurmuş, tövbenin şartını günah işlemekten çıkarmıştır. İnsan için günahın kendisinden çok onu günaha götüren yollardan uzak durmak önemlidir. Bu sûretle zihnini Allah dışında meşgul eden şeylerden ötürü de insan bağışlanmayı talep etmelidir. Âdemoğlu çoğunlukla Allah'ın affedici oluşuna sığınıp günaha karşı iştahını kesmez. Hâlbuki günahın cezbedici görüntüsü altında saklı zehri fark etse, onun tehlikesine inansa hiçbir sûrette uçuruma yönelmeyecektir. Tıpkı tatlı olsa da içinde zehir olduğu bilindiğinde bala dokunulmayacağı gibi insan ardına bakmadan kaçacaktır.¹⁷⁸

¹⁷⁵ Cevziyye, *Medâricu's Sâlikîn*, 507.

¹⁷⁶ Buhârî, "Daavat", 4; Müslim, "Tevbe", 7.

¹⁷⁷ Cevziyye, *Medâricu's Sâlikîn*, 402.

¹⁷⁸ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 2004, IV, 45.

Hız. Peygamber bir hadisinde şöyle buyurur: “Gece ile gündüz birer binek hayvanıdır. Onların sırtında ahirete doğru iyi yol alın. Tövbeye ve iyi amel işlemeyi ertelemekten sakının, çünkü ölüm ansızın gelir. Allah’ın merhametine güvenip kendinizi aldatmayın, biliniz ki cehennem size pabucunuzun bağından daha yakındır.”¹⁷⁹ Yine Hz. Peygamber¹⁸⁰, sahabilerine şöyle buyurur: “Sizden hiçbirinizi ameli kurtaramayacak. Sahabe: ‘Seni de mi Ey Allah’ın Resulü?’ dedi. ‘Evet. Beni de amelim kurtarmayacak. Ancak Allah’ın beni rahmet ve lütfıyla kuşatması müstesnadır.’”¹⁸¹

Rivayet edilen hadis-i şerife göre Hz. Peygamber; günde yetmiş yahut yüz defa tövbe edermiş. Allah dostları ismet sıfatıyla kaim bir insanın devamlı sûrette tövbe istiğfar getirmesine gerekçe olarak şunu gösterir: “Hz. Peygamber daima hal değiştirirdi. Bir halden ötekine geçip kemâle doğru ilerlerdi. Eriştiği her makamda öncekinin noksanlığını anlar ve istiğfar ederdi.”¹⁸² Bunu sahabeye de telkin ederdi.¹⁸³

1.1.5.1. Kur’ân’da Tövbe Kavramına İlişkin Bazı Hâdiseler

Yüce Allah, Hz. Âdem’i ve eşini yarattıktan sonra onlara şöyle hitap etmiştir: “Ey Âdem! Sen ve eşin şu bahçeye yerleşin. Dilediğiniz meyvelerden bol bol yiyin. Ama sakın şu ağaca yaklaşmayın. Yoksa kendinize yazık edersiniz.”¹⁸⁴ Hz. Âdem ve eşi, şeytanın kandırmasıyla yasağı çiğnedi ve bundan dolayı cennetten ayrıldı.¹⁸⁵ Allah, halifesi yapacağı¹⁸⁶ Hz. Âdem’i şüphesiz günaha yönelmekten koruyabilirdi. Nitekim Hz. Yusûf’u kadına meyletmekten korumuştur.¹⁸⁷ Ancak Hz. Âdem’in şeytanın aldatmacasıyla ahdini unuttuğu görülüyor.¹⁸⁸ Allah’ın emrine asi gelme hususunda bir kasıt olsaydı şayet Hz. Âdem’in şeytandan bir farkı olmazdı.¹⁸⁹ Yasak ağaca yönelmenin bedeli ağır oldu ve Hz. Âdem’in ve eşinin ayıp yerleri ortaya çıktı. Cennet yapraklarıyla örtünmeye çalışsalar da emre karşı bir itaatsizlik olduğundan cezasını Cennet’ten

¹⁷⁹ Gazzâlî, *Kalplerin Keşfi / Mukâşşefetü’l Kulûp*, 170.

¹⁸⁰ Cevziyye, *Medâricu’s Sâlikîn*, 231.

¹⁸¹ İbn Mâce, “Kitâbü’z-Zühd”, 20(No.4201).

¹⁸² İbn Mâce, “Kitâbü’l Edeb”, 33 (No.3816).

¹⁸³ Seyyid Abdülkadir Geylanî, *Fütuhu’l Gayb*, (Çev.: Mehmet Bilal Yamak, Sufi Kitap Yayınları, 2019, 29.

¹⁸⁴ el-Bakara, 2/35.

¹⁸⁵ el-Bakara, 2/36.

¹⁸⁶ el-Bakara, 2/30.

¹⁸⁷ Yusûf, 12/24.

¹⁸⁸ Tâhâ, 20/115.

¹⁸⁹ Tâhâ, 20/116.

çıkarılarak çektiler. Yeryüzünde yaşanan uzun çile ve yalnızlık sonrası Hz. Âdem, Rabbi tarafından kendisine öğretilen kelimelerle Allah’a yakardı ve Allah Teâlâ da onun tövbesini kabul buyurdu.¹⁹⁰ Allah, Hz. Âdem’in affedildiği âyette “ictiba” fiilini kullanır ki bu fiil; “*dibe çöküp helak olmaktan kurtulma*” anlamına gelmektedir. Şeytanın apaçık düşmanı olduğu konusunda¹⁹¹ uyarılmasına rağmen Hz. Âdem’in hataya düşmesini ve Rabbi nazarında asi konumunda olmasını ancak pişmanlık ve gözyaşıyla yapılan bağışlanma talebi ortadan kaldırmıştır. Hz. Âdem, günahından sonra derhal bağışlanma diledi ve yıktığını inşa etti. Onun çocukları da hata yapma konusunda ona benzedikleri gibi tövbe hususunda da tıpkı onun yaptığını yapmak durumundadır.¹⁹²

Hz. Yûnus, diğer tüm peygamberler gibi kavmine tebliğ için vazifelendirilmiş ancak kavminin inatla iman etmemesinden ötürü onları terk etmiştir. Oradan ayrılmak için bindiği gemi, yolculuk esnasında sıkıntıya uğramış, bu sıkıntının müsebbibini bulmak için yapılan kurada her seferinde Hz. Yûnus çıktığından gemi ehli onu, suya atmıştır. Bu esnada Hz. Yûnus, kendi kendini kınarken bir balık onu yuttu.¹⁹³ Hz. Yûnus balığın karnında “Rabbim! Senden başka tanrı yok, Sen yücelerden yücesin! Ben ise gerçekten zalimlik eden, görevinden kaçan birisiyim”¹⁹⁴ diye yalvarmıştı. Allah Teâlâ da onun bu pişmanlığını ve duasını işitip onu affetmiştir.

Hz. Mûsâ, daha gençken halkından olanı korumak için girdiği kavgada birini öldürdüğünde “Rabbim! Ben gerçekten kendime yazık ettim, beni bağışla”¹⁹⁵ demiş ve Allah Teâlâ da onu bağışlamıştı.

Hz. Dâvûd, Kur’ân’da ilk defa Bakara sûresi 251. âyetinde Câlut’u öldürdükten sonra kendisine peygamberlik ve hükümdarlık verilen kimse olarak zikredilir. Allah ona mülk, hikmet verip dilediğinden ona talim buyurdu. Allah Teâlâ dağları ve kuşları onun emrine verdi. Yine yüce Allah, onun saltanatını kuvvetlendirmiş, kendisine de hikmet ile hakkı bâtıldan ayırt eden bir ilim ihsan etmiştir. Hz. Dâvûd, vahye muhatap olmasının yanında kavminin davalarına da bakıyordu. “Ey Muhammed! Sana davacıların haberi geldi mi? Hani odasının duvarına tırmanıp Dâvûd’un yanına girmişlerdi de onlardan

¹⁹⁰ el-Bakara, 2/37.

¹⁹¹ Tâhâ, 20/117.

¹⁹² Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi’d-Dîn*, 2004, IV, 7.

¹⁹³ es-Sâffât, 37/139-142.

¹⁹⁴ el-Enbiyâ, 21/87.

¹⁹⁵ el-Kasas, 28/16.

korkmuştu. ‘Korkma dediler, biz iki davacıyız. Birimiz ötekinin hakkına tecavüz etti. Şimdi sen aramızda hak ile hükmet; zulmetme, bizi doğru yola ilet.’ (Biri dedi ki:) ‘Bu kardeşimin doksan dokuz koyunu, benimse bir tek koyunum var. Böyle iken onu da bana ver dedi ve tartışmada bana baskın çıktı.’ Dâvûd dedi ki: ‘Andolsun ki o senin koyununu kendi koyunlarına katmayı istemekle sana zulmetmiştir. Zaten mallarını birbirine karıştıran ortakların çoğu birbirine zulmeder. Yalnız inanıp iyi işler yapanlar bunun dışındadır ki onlar da ne kadar azdır; Dâvûd kendisini denediğimizi anladı da rabbinden mağfiret diledi, eğilerek secdeye kapandı ve tevbe edip bize döndü. Biz de ondan bunu affettik. Yanımızda onun yakın bir makamı ve güzel bir dönüş yeri vardır”¹⁹⁶

1.1.5.2. Rıza Bağlamında Pişman İnsanın Durumu

Yaratılanların hata ve günahları karşısındaki tavırları, onların irâdî durumlarını net bir şekilde ortaya koymaktadır. Hayvanlar irâdeleri olmaksızın arzularına göre hareket ederken melekler iradesizce teslim olur. Şeytan, asi tavrının sebebini Allah olarak görürken¹⁹⁷ Hz. Âdem, hata yapma kuvvesinin Allah tarafından verildiğini bildiği halde suçu üstlenecek cesareti göstermiş¹⁹⁸ ve sorumluluğu üzerine almıştır. Burada pişmanlık duygusunun irâde göstergesi olduğunu belirtmeliyiz.

Her insan hata yapmaya ve bu hatasından dönmeye meyilli yaratılmıştır. Farklı mizaçlara sahip insanların yaptıkları hataya karşı tepkileri farklı olur. Hz. Mûsâ, sert mizaca sahip bir kimsedir. Kıssaya göre asabi bir kimse olan Hz. Mûsâ dahi hatasını fark edip derhal rabbinden bağışlanma dilemiştir. O halde alınacak hisseye göre bir kimse araştırmadan karar vermemeli, düşmanı bile olsa adil davranmalı, bir hataya düştüğü zaman geri adım atabilecek imana sahip olmalıdır.

Yüce Allah; “İnsan hayrın gelmesine dua ettiği gibi şerrin gelmesine de dua eder. İnsan pek acelecidir”¹⁹⁹ buyurur. Kur’an’ın da tasdiklediği üzere insanoğlu her konuda acele eder. Bir hususta sabah rabbine yakarsa akşam o nimeti karşısında görmek ister. “*Acele işe şeytan karışır.*” halk deyişinden de yola çıkarak bu taleplerinde insan, bazen hayırla bazen sıkıntı ile karşılaşır. Fıtratı gereği beklemeye tahammülü olmayan insan,

¹⁹⁶ Sâd, 38/21-25.

¹⁹⁷ el-A‘râf, 7/16.

¹⁹⁸ el-A‘râf, 7/23.

¹⁹⁹ el-İsrâ, 17/11.

günaha bulandığında ise tövbeye hemen yönelmez. Hâlbuki asıl bu hususta rabbi ondan acele etmesini bekler.²⁰⁰

Günahları ancak dünyadaki pişmanlık ateşi ve cehennem ateşi yakabilir. İnsan, kendisi için daha az yakıcı olan pişmanlık ateşini tercih etmelidir. Ancak böylelikle insan hüsrana uğrayanlardan olmaz.²⁰¹ Günaha ısrarla yönelmek yüce Allah’tan yüz çevirmek demektir. Kişi, günahın bataklığına saplandığında derhal tövbe etmelidir. Çünkü günahın zehri vücudu sardığında insan, kendisinde tövbe edecek gücü bulamayabilir.²⁰²

Âdemoğlu, pişman olup hatasını idrak ettiğinde hakiki düşmanını hatırlama fırsatı bulur. Yüce Allah’ın önce Hz. Âdem ve eşine sonra tüm yaratılmışlara yaptığı temel uyarı, şeytandan gelebilecek tehlikeli telkinlerdir. Nitekim A’râf sûresi 11-22. ayetler arasında şeytanın, insanın apaçık düşmanı olduğu anlatılır. O halde insan, günah yoluyla rabbine asi geldiğinin farkına varıp tövbede acele edip yine rabbine sığınmalıdır.

1.1.6. Sefer

Sözlükte “merhale katetme” anlamına gelen sefer kelimesini, Ahmed b. Muhammed el-Feyyûmî (v. 770/1368-69) *el-Mişbâhu’l-münîr*’de, Araplar’ın “göç etme” veya “sabah erkenden çıkıldığında akşam dönülebilecek mesafeyi (mesâfetü’l-advâ) aşan bir yere gitmek üzere yola çıkma” mânasında kullandığını söyler.²⁰³ Tasavvufta sefer kavramı, “Hakk’a yönelmeye başlayan kalbin zikirle seyretmesi ve manevi yolculuk yapması”²⁰⁴ anlamında kullanılır. Hakikat ehline göre sefer, zikir ile Hakk’a yönelmeye başladığında kalbin seyrinden ibarettir. Buna göre seferler dörttür: Birinci sefer, kulun kesret perdelerini kaldırmasıyla vahdete ulaşmasıdır. Bu, Hak’tan gayrisına duyulan aşırı sevgiyi izale etmekle mümkündür. İkinci sefer, kulun vahdet anlayışını kesrete kapı aralayan ilmin vecihlerinden kurtarmasıdır. Bu ise Allah’ın sıfatları ile vasıflanmakla mümkündür. Üçüncü sefer, kulun nazarında batın ve zahir hususunda ikiliğin ortadan kalkmasıdır. Dördüncü sefer, kulun Hak’tan halka dönüşüdür. Bu, fenâ’dan sonra bekâ ve cem’den sonra fark makamıdır.²⁰⁵

²⁰⁰ Gölcük, *Kur’an ve İnsan*, 46.

²⁰¹ en-Nûr, 24/31.

²⁰² Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi’d-Dîn*, 2004, IV, 9-12.

²⁰³ Fahrettin Atar, “Sefer”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 2009, XXXVI, 294.

²⁰⁴ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 309.

²⁰⁵ Cürcânî, *Ta’rîfât*, 122.

Sûfîler, sefer konusunda ihtilafa düşmüşlerdir. Cüneyd-i Bağdâdî (v. 297/909), Bâyezîd-i Bistâmî (v. 234/848 [?]) gibi sûfîlerin dâhil olduğu halka; sefer halinde olmaktansa yerleşik yaşamayı tercih etmiştir. İbrâhim b. Edhem (v. 161/778 [?]) gibi sûfîler de bir yerde yerleşik kalmaktan sakınmış, sefer halinde olmuşlardır.

Tasavvuf ilminde sefer, bedenle yapılan sefer ve kalpten kalbe yapılan sefer şeklinde ikiye ayrılır. Bedenle yolculuk yapanların sayısı fazla iken kalpten kalbe sefer yapanların sayısı çok azdır.²⁰⁶ Yapılacak sefer öncelikle yüce Allah'ın rızasını gözetme üzerine ifa edilmelidir. Bunun yanında ilim tahsili ya da önemli mekânları ziyaret etmek de temelde yüce Allah'ın hoşnutluğunu kazanma yollarından olması sebebiyle seferin gayelerinden sayılır.²⁰⁷

Kur'ân'da sefer kavramı; “Tebük seferi bahsinde savaş”²⁰⁸ ve “Hz. Mûsâ'nın bilge kişiyi aramak için yaptığı uzun yolculuk”²⁰⁹ gibi farklı anlamlarda kullanılmıştır. Ancak çoğunlukla fıkıh literatürüne kaynak teşkil edecek manaları ön plandadır.

Yolculuk yatay eksenli ve dikey eksenli olarak ikiye ayrılır. Yatay eksenli yolculuklar, kişinin istemediği ya da korktuğu bir şeylerden uzaklaşarak tercih edip arzuladığı hallere erişme sürecidir. Dikey eksenli olan yolculuk ise kalp ile yapılandır. İnsanın esfel-i sâfilîn'den alâ-ı illiyyûn'a çıkma sürecidir. Yaratılanlara bakarak tefekkür yoluyla yaratıcıyı düşünme buna örnek olarak verilebilir. Beden ile yapılan yolculuk gaye itibariyle ilim ve mal için yapılır. Allah'ın rızası gözetildikten sonra iki gaye de ahiret heybesinin içini doldurur.²¹⁰

Mü'minin yolculuğu, yerilen huylardan övülen huylara çıkmaktır. İnsan, bilinen iki tür yolculuğa da çıkmadan önce geride bıraktıklarının rızkını teminat altına aldığından emin olmalıdır. Ancak böyle geride bıraktıkları aklını meşgul etmez. İnsan sefer halinde yüce Allah'ı zikretmeyi ihmal etmemelidir. Bu süreçte kalbini gözetlemeli, Hak ile arasına girecek halk muhabbetiyle karşılaştığında bulunduğu yeri derhal terk etmelidir.²¹¹

²⁰⁶ Kuşeyrî, *Risâle*, 467.

²⁰⁷ Hücûrî, *Hakikat Bilgisi Keşfü'l-Maḥcûb*, (Çev.: Süleyman Uludağ), Dergâh Yayınları, İstanbul 2020, 407.

²⁰⁸ et-Tevbe, 9/42.

²⁰⁹ el-Kehf, 18/62.

²¹⁰ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 2004, IV, 293-294.

²¹¹ Geylânî, *Gunyetü't-Talibîn*, 961-962.

1.1.6.1. Kur'ân'da Sefer Kavramına İlişkin Bazı Hâdiseler

Yüce Allah; Hz. Âdem ve Hz. Havva'yı yarattıktan sonra onlara: "Ey Âdem! Sen ve eşin şu bahçeye yerleşin. Dilediğiniz meyvelerden bol bol yiyin. Ama sakın şu ağaca yaklaşmayın. Yoksa kendinize yazık edersiniz"²¹² dedi. Şeytanın, düşmanları olduğunu da ekledi.²¹³ Ancak kovulmuş şeytanın ettiği yemine aldanıp ağaca yönelince, Hz. Âdem ve eşi Cennet'ten yeryüzüne gönderildi.²¹⁴ Zorunlu yer değişikliğinin ardından yeryüzünde uzun süre tek başına gezinen Hz. Âdem ve eşi, Rabbinden aldığı ilhamla tevbe ederek bağışlanmayı diledi. Allah da kabul etti.²¹⁵

Kardeşleri, Hz. Yusûf'u kıskançlıkları dolayısıyla kuyuya attığında artık Hz. Yusûf için Mısır'a doğru geri dönüşü olmayan bir sefer başlamıştı. Yoldan geçen bir yolcu kafilesi geldi, sakaları su doldurmak için Hz. Yusûf'un olduğu kuyuya yöneldi. Sahipsiz ve çaresiz bu çocuğu birkaç dirheme satarak kurtulmak istediler.²¹⁶ Kenan ilinden Mısır diyarına uzanan bu yolculuk, Hz. Yusûf'u kaderine götürmektedir.

Hz. Yûnus, kavminin iman etmeme hususundaki inatçılığına kızmış ve onları terk etmişti. Yolcu dolu bir gemiye binen Hz. Yûnus, çıkan bir fırtınanın müsebbibi olarak denize atılmış ve bir balık tarafından yutulmuştur. Eğer yüce Allah'ı tespih eden birisi olmasaydı kıyamete kadar balığın karnında kalacak, orası ona mezar olacaktı.²¹⁷ Kavmini bırakıp çıktığı yolculuk, balığın karnında son bulmuş ve bu seferi, affedilmek sûretiyle kavminin yanına dönmekle nihâyete ermişti.

Kehf sûresinde, yeryüzünün doğusuna ve batısına çeşitli seferler düzenleyen Zülkarneyn de bu bahiste zikredilmelidir. Yerlerde ve göklerde insanın akıl nimeti ile rabbine erişmesine vesile olacak binlerce nimet vardır. Ancak bu nimetleri şerre kullanacak ve nizamı bozacak binlerce nefis vardır. Zülkarneyn güneşin battığı ve doğduğu yer ile iki dağın arasına, bozulan düzeni yeniden inşa etmek için gitmişti. Güneşin balçığa sıvandığı topraklarda inkârcı bir toplulukla karşılaştı ve onları tevhide davet etti. İki dağın arasına ulaştığında ise nerdeyse hiç söz dinlemeyen ve sözden anlamayan bir toplulukla karşılaştı. Onların bozgun ve ifsadından diğer halkı korumak

²¹² el-Bakara, 2/35.

²¹³ Tâhâ, 20/11

²¹⁴ el-A'râf, 7/24.

²¹⁵ el-Bakara, 2/37.

²¹⁶ Yusûf, 12/19-20.

²¹⁷ es-Sâffât, 37/140-144.

için bir set çekti. Onun bu seferleri neticesinde küfürde olan insanlar Hakk ile buluştu. Zulüm altında düzenleri bozulan halk, bozguncuların şerrinden kurtuldu. Kendisine geniş imkân ve güç verilen Zülkarneyn; muhakkak tasavvuf ilminin sefer kültürüne de örnek teşkil etmiştir.

Hız. Peygamber, ikinci Akabe biatından sonra Müslümanlara hicret için izin vermişti. Bunun üzerine Müslümanlar gizlice Mekke'yi terk etmeye başladı. Çünkü müşrikler hicreti engellemeye çalışıyordu. Mekkeli müşriklerin eziyetleri yüzünden artık kendi yurtlarında yaşam alanı bulamayan Müslümanların büyük bir çoğunluğu çok kısa bir sürede Yesrib'e göçmüştü. Hız. Peygamber'in de önünde sonunda oraya göç edip kendileri için tehlike arz edeceğini düşünen müşrikler; bir suikast tertip edip bunu durdurmak istedi. Yakın zamanda eşi Hız. Hatice'yi ve amcası Ebû Talip'i kaybeden Hız. Peygamber, Tâif'te de taşlanmak suretiyle hakarete uğrayınca önce rabbinin İsrâ ve Mi'râc olayları ile tesellisine muhatap oldu. Sonrasında kendisine hicret izni verildi. Hız. Peygamber ve Müslümanlar için Kâbe'yi ve doğduğu toprakları bırakmak zor olsa da Yesrib'de İslâm'ı hakkıyla yaşama ortamı bulacaklardı.²¹⁸

1.1.6.2. Rıza Bağlamında Muhacirin Durumu

*“Biz, emaneti göklere, yere ve dağlara arz ettik ama onlar onu yüklenmeye yanaşmadılar. Ondan korktular da onu insan yüklendi. Gerçekten o çok zalim ve çok cahildir.”*²¹⁹ Fiziki büyüklük açısından yerlerin ve göklerin taşıyamayacağı emaneti insanın yüklenmiş olması ile ilgili şöyle denilir: “Allah yerler ve göklere rubûbiyetini göstermişken insana lütfuyla muamele buyurmuştur. Bu sebeple insan emaneti yüklenmeye istekli olmuştur. İnsan bu emaneti ancak rabbinin yardımını ile hakkıyla taşıyabilmektedir. Bir yoruma göre; Allah Teâlâ bu ayette “emanet” ifadesi ile usul ve ferleriyle farz olanları yerine getirmeyi murat etmektedir. Başka bir yoruma göre ise emanet; inanç bakımından tevhide, gayret bakımından hadleri muhafaza etmektir.”²²⁰

İnsanoğlu bazen Hız. Muhammed gibi mecburen bazen Hız. Zülkarneyn gibi bir yerde huzuru temin etmek için yurdunu terk eder. Bazen de Hız. Mûsâ kıssasında olduğu gibi ilim tahsili gönlünde ağır basar da memleketini bırakıp karış karış yeryüzünü dolaşır.

²¹⁸ Casim Avcı, *Son Peygamber Hız. Muhammed*, İsam Yayınları, İstanbul 2010, 50-51.

²¹⁹ el-Ahzâb, 33/72-73.

²²⁰ Kuşeyrî, *Leṭâ'ifü'l-işârât*, 5-6/1672.

Hız. Peygamber, ilim tahsil etmek için yola çıkan kimsenin evine dönünceye kadar Allah yolunda olduğundan bahseder.²²¹ Yerlerin ve göklerin sırrına vakıf olmak için hicret eden kimse şüphesiz pek çok sırların kapısını aralayacaktır. Bununla birlikte Hız. Zülkarneyn kıssasında olduğu gibi yeryüzünü fesada uğratanları ıslah etmek için yapıyorsa bir yolculuk; bu da yüce Allah'ın hoşnut olduğu davranışlardır. Yine bir kimse rabbinin kendisine ihsan buyurduğu “iman” emanetini bulunduğu topraklarda hakkıyla taşıyamıyorsa emanete sahip çıkmak için zorunlu mekân değişikliğine gitmelidir. Şüphesiz Allah katında ensar da muhacir de sevimlidir. Ancak muhacirin durumunda Allah için her şeyden vazgeçmek vardır. Ensar'ın durumunda ise Allah için her şeyini paylaşmak vardır. Muhacirlerin birçoğu bulunduğu yerde sahip olduğu makamı, halk nazarındaki izzetini bırakıp gelir. Bu durumda muhacirin kararlarına nefsinin etki etmesi daha kolay olurdu. Her şeyini rıza için geride bırakan muhacirin durumunda bu etki görünmez. O halde muhacirin durumu, rabbi için dünya mülkünden vazgeçtiğinde Allah nazarında yüksek bir mertebeye erişmek olur.

1.1.7. Teslimiyet

“Kişinin Allah'a dayanıp güvenmesi” anlamındaki tevekkül terimi, teslimiyet ile aynı manayı taşımaktadır. Tevekkül; dinî ve tasavvufî bir terim olarak “Bir kimsenin kendini Allah'a teslim etmesi, rızıkta ve işlerinde Allah'ı kefil bilip sadece O'na güvenmesi.” şeklinde ifade edilmektedir.²²² Kaynaklarda birbirinin yerine kullanılsa da teslim hali, sika ve tevekkül halinden daha faziletli bir hal olup genellikle yakîn sahiplerinin içinde bulunabileceği bir haldir.²²³ Buna göre teslimiyetin “Başa bela indiğinde, içte ve dışta değişme olmaksızın sabit olmaktır”²²⁴ manası yakîn sahipleri için bir yol göstergesidir.

Bâyezîd-i Bistâmî'ye göre tevekkül, “Cennet ehlinin nimetler içinde oluşu ile cehennem ehlinin azap içinde oluşu arasında bir fark görmeme halidir.” Aksi bir bakışta kişi, tevekkül ehlinden ayrılır.²²⁵ Teslimiyet, kişinin iman ettiği hususlar noktasında yüce Allah'ı birlemede, samimi ve azimli olması neticesinde insandan sadır olan haldir.

²²¹ İbn Mâce, “Mukaddime”, 17(No.226).

²²² Mustafa Çağrı, “Tevekkül”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2012, XLI, 1.

²²³ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 354.

²²⁴ Cürcânî, *Ta'rifât*, 59.

²²⁵ Kuşeyrî, *Risâle*, 285.

İbadetleri yerine getirmede yalnızca Allah'ın rızasının gözetilmesi, Allah'ın zatının ve sıfatlarının eşsiz olduğuna inanılması, âlemde meydana gelen her şeyin failinin O olduğunun bilinmesi ve O'ndan başka hiçbir şeyle zihnin meşgul olmaması tevhidin göstergeleridir. İnsanoğlu, yerlerde ve göklerde zuhur eden her şeyin yaratıcısının Allah olduğunu bilirse O'ndan diler, O'ndan korkar, O'ndan ümit eder. Böylelikle başına gelen her şeye rıza gösterir. Çünkü bilir ki yüce Allah: “ol”²²⁶ der o da olur.²²⁷

Tevekkül, kişide üç derecede ortaya çıkar. İlki, kulun kendi vekiline karşı duyduğu güven gibi Allah'a güvenmesi, kulun annesinden başkasını gözü görmeyen çocuk gibi sadece Allah'a yönelmesi ve son derecede ise kulun kendisini gassal önünde meyyit, rüzgâr önünde yaprak gibi Allah'a teslim etmesidir.²²⁸

Sehl b. Abdullah Tüsterî, ilmin tamamının kulluktan bir cüz, kulluğun tamamının takvadan bir cüz, takvanın tamamının zühtten bir cüz ve zühdün tamamının ise tevekkülden bir cüz olduğunu söyler.²²⁹

Âlemlerin yaratıcısı olan yüce Allah, Kur'ân'da birçok yerde kulunun kendisine teslim olmasını ister. “Ve siz, kendilerine kitap verilenlerle, onların zulmedenleri hariç, mücadelenizi en güzel şekilde yapın ve onlara şöyle deyin: ‘Biz, bize indirilene de size indirilene de inandık iman ettik. Bizim tanrımız da sizin tanrınız da birdir. Biz Allah'a teslim olmuş Müslüman kimseleriz’”²³⁰ âyetinde görüldüğü üzere teslimiyet kavramı kökünü Kur'ân'dan almaktadır. Bir başka örnek ise, “O'nun hiçbir ortağı yoktur. Ben böyle inanmak ve böyle yapmakla emrolundum ve ben aranızdan Allah'a teslim olanların; Müslümanların öncüsüyüm”²³¹ âyetidir.

Teslimiyetin temelinde tevhîd anlayışı yatmaktadır. Bu bağlamda tevhîd; ezeli olanı hâdis olandan, yaratılanları yaratıcıdan ayrı tutmaktır. Öyle ki insan, yüce Allah'tan gayrisi bir yana nefsini bile görmemelidir. Aksi bir hal içinde olursa insan, rabbini sıfatları, isimleri, fiilleri ve zâtı konusunda hakkıyla birleme hususunda zafiyet göstermiş olur.²³²

²²⁶ Âl-i İmrân, 3/47.

²²⁷ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 2004, IV, 268-271.

²²⁸ Yılmaz, *Tasavvuf Ve Tarikatlar*, 173.

²²⁹ Sühreverdî, *Âvârifü'l Meârif*, 646.

²³⁰ el-Ankebût, 29/46.

²³¹ el-En'âm, 6/163.

²³² Gazzâlî, *Hak Yolunun Esasları*, 56.

1.1.7.1. Kur'ân'da Teslimiyet Kavramına İlişkin Bazı Hâdiseler

Peygamber kıssaları arasında tevekkül ve teslimiyet kavramlarına örnek teşkil edecek haller vardır. Örneğin; Hz. İbrâhim, ikinci zevcesi Hz. Hacer'i ve oğlu İsmail'i yanına alıp Mekke yoluna revan oldu. Eşini ve çocuğunu Kâbe yakınlarında bir ağacın altında bırakıp dönerken Rabbine ettiği dua şöyleydi: "Rabbimiz! Ben soyumdan bazılarını senin kutsal evinin civarındaki ekin bitmez, kupkuru bir vadiye yerleştirdim. Rabbimiz! Onlar namazlarını, dua ve ibadetlerini hakkıyla eda etsinler. Sen de bir kısım insanların gönüllerini onlara meylettir. Onları çeşitli ürün ve meyvelerle rızıklandır ki Sana şükretsinsin."²³³ Hz. Hacer ve oğlu İsmail, çöl ikliminde kimsesiz bir başına bırakılmıştı. Hz. İbrâhim ardını dönüp giderken Hz. Hacer seslendi: "Bunu yapmanı sana Allah mı emretti?" "Evet" cevabını aldığı anda Hz. Hacer artık Hz. İbrâhim'in peşini bırakmış, Rabbine teslim olmuştu.²³⁴ Bu ayrılışın üzerinden Hz. İbrâhim, birkaç kez oğlu ve eşini görmek için Mekke'yi ziyaret etmiştir. Bu ziyaretlerinden birinde Hz. İbrâhim, rüyasında oğlunu kurban vermesi gerektiği ikazını sıklıkla duymaya başladı.²³⁵ Bunun üzerine Hz. İbrâhim oğluna; "Yavrucuğum! Rüyamda seni kurban ettiğimi görüyorum, bir düşün ne dersin bu işe?" dedi. Çocuk da "Babacığım! Sen sana emrolunanı yap, inşallah benim sabırlı biri olduğumu göreceksin"²³⁶ dedi. Rabbinden müjde gelene kadar o müşfik peygamber de oğlunu kurban etme hususunda kararlıydı. Hem Hz. İbrâhim hem oğlu Hz. İsmail, yüce Allah'tan gelene boyun eğmiş, teslim olmuşlardı. Onların bu imtihanda giyindikleri teslimiyet, Allah'ın hoşuna gitmiş ve Hz. İbrâhim'i şöyle müjdelemişti: "Ey İbrâhim! Sen rüyanın gereğini yerine getirdin. (Artık oğlunu kurban etmene gerek yok.) Biz emrimizin gereğini samimiyetle yerine getirenleri işte böyle ödüllendiririz."²³⁷ Bu muhakkak açık ve zor bir sınavdı. Ancak kulun vekili Allah olduğunda, insan tam bir teslimiyet hali gösterdiğinde rabbi, onu yalnız bırakmaz.²³⁸

Hz. Mûsâ, ergenlik çağına geldiğinde Allah Teâlâ ona, doğruyu yanlıştan ayırt edecek derin bir muhakeme yeteneği ve ilim vermişti. Bir gün Hz. Mûsâ şehre iner ve orada kavgaya eden iki kişi görür. Kavgaya edenlerden biri kendi halkından, diğeri Firavun'un

²³³ İbrâhim, 14/37.

²³⁴ Bursalı, *Peygamberler Tarihi*, 108.

²³⁵ Bursalı, *Peygamberler Tarihi*, 112.

²³⁶ es-Sâffât, 37/102.

²³⁷ es-Sâffât, 37/104-105.

²³⁸ Bursalı, *Peygamberler Tarihi*, 115.

halkındandır. Kendi halkından olan adama yardım eden Hz. Mûsâ adamı eliyle iter ve adam ölür. Bunun üzerine Hz. Mûsâ, yaptığından ötürü Rabbinden bağışlanma diler. Olayın duyulma ihtimalinden ötürü Hz. Mûsâ geceyi korku içinde geçirir. Kendisine yardım ettiği kavgacı adamı sabah bu kez başka bir adamla kavga ederken görür. Yine kavgayı ayırıp soydaşının düşmanını yakalamak isteyince dün yardım ettiği adam korkup önceki gün yaşananları da aşikâr ederek Hz. Mûsâ'yı suçlar. Bu olay üzerine durumu öğrenen şehrin ileri gelenleri, Hz. Mûsâ'nın akıbeti hakkında tartışmaya başlar. Bunun üzerine başına geleceklerden korkan Hz. Mûsâ rabbine sığınarak Mısır'ı terk eder.²³⁹

Hz. Mûsâ Medyen tarafına yöneldiğinde dedi ki: “Umarım, Rabbim bana doğru yolu gösterir.”²⁴⁰ Korku içinde geçen zor bir yolculuğun vermiş olduğu yorgunluktan ötürü dinlenecek bir yer arayan Hz. Mûsâ etrafına bakınır ve bir su ve onun etrafında kaynaşan insanlar görür. Bu insanların arasında iki genç kız da vardır. Bu kızlar iffetlerinden dolayı kalabalığın içine giremiyor, hayvanlarını sulayamıyordu. Hz. Mûsâ, bunun sebebini kızlara sormuş ve onlara merhametinden davarlarını sulayıp kızları eve göndermiştir.²⁴¹ Hz. Mûsâ bunca açlık ve yorgunluk içinde dilese kızlardan bir ücret talep edebilirdi. Ancak O, hemen oracıkta ellerini Allah'a açmış ve O'ndan istemişti: “Rabbim! Ben senin bana lütfedeceğin her türlü iyiliğe muhtacım.”²⁴² Hz. Mûsâ'nın Mısır'ı terk edeceği zaman ve davarları suladıktan hemen sonraki teslimiyet hali, tasavvuf ilminde fazlaca dikkate alınıp bahis edilmiştir. Marifet az ya da çok olsun ihtiyaç duyulan şeyi Allah'tan dilemeyi gerektirir.²⁴³

1.1.7.2. Rıza Bağlamında Teslim Olmuş İnsanın Durumu

İnsan ile rabbi arasındaki temel ilişkinin bir başka boyutu da “rabb-abd” ilişkisidir. Bütün varlığın merkez noktasında Allah Teâlâ vardır. İnsan, rabbini “Mutlak Efendi” olarak gördüğünden artık onun için takınılabilecek tek tavır; kayıtsız-şartsız tam teslimiyet, acziyetinin bilincinde olmasıdır. Nitekim İslâm, kavram olarak “esleme” kökünden gelir. Bu fiil “başlama belirten fiil” denilen özel bir fiil grubuna dâhildir. Yani taşıdığı anlam itibariyle ilk kez meydana gelen yeni bir şeyi ifade eder. O halde kişi cahil

²³⁹ el-Kasas, 28/14-21.

²⁴⁰ el-Kasas, 28/22.

²⁴¹ Bursalı, *Peygamberler Tarihi*, 234.

²⁴² el-Kasas, 28/24.

²⁴³ Kuşeyrî, *Leṭâ'ifü'l-işârât*, V-VI, 1534.

iken teslim olmakla artık bir Müslümandır. Müslüman olmak; kibri ve tuğyanı bırakmaktır. Çünkü câhil bir kimse, kendisinin efendisidir. Hiçbir varlığa boyun eğmek istemez.²⁴⁴

“İbrahim gerçekten yufka yürekli ve yumuşak huylu bir kimseydi”²⁴⁵ diyerek yüce Allah, kendisine teslim olmuş bir kimsenin baskın karakter yapısını ortaya koymaktadır. Teslim olmuş kimsenin her hali yumuşak, leyyin bir dil kullanmak üzerine olur. Hz. İsmail’in babasına olan teslimiyeti gibi anne babasına her daim hürmet gösterir. Bunun yanında Hz. İbrahim’in putperest babasına, hidayeti için dua etmiş olması; iman hakikatlerine ters düşmediği müddetçe kişinin, dünyalık her meselede ebeveynini dikkate alması gerektiğini gösterir.

Sûfiler için iradede özgürlük dünyanın yüklerinden kurtulmak ile mümkündür. Halktan ve onların bağlarından kendisini kurtaran insan Allah’a teslim olmuş demektir. Âvâmın teslimiyeti şehvetlerinin boyunduruğundan kurtulmakla mümkündür. Havâssın teslimiyeti ise iradelerini Allah’ın iradesinde yok etmeleriyle gerçekleşir.²⁴⁶

İnsan; dünyaya yalnızca ihtiyacı kadar bağlanmalıdır. Onu kalpten sevmemelidir. Yerlerde ve göklerde nasibi ne ise mutlak sûrette kendisine gelecektir. Buna göre kişi, iyiliğin gelmesini de kötülüğün gitmesini de istememelidir. Çünkü tıpkı nimet gibi belâ da insanı bulur. Kaçsa da dursa da bulur. Bu halde insan yalnızca duaya sarılmalı ve rabbine teslim olmalıdır. Müslüman belânın önünde durup ona kapılarını kapatmamalıdır. Canını yakan bir nikmet dahi olsa insan ona en güzel şekilde sabredip imtihanını gizlemedir. Bilinmelidir ki belânın ateşi cehennemden ateşinden yeğdir.²⁴⁷

1.1.8. Üns

Tasavvufta recâ ve bast halinin üstünde daha güçlü bir neşe hali olan üns kavramı sözlükte; “*ülfet etmek, cana yakın olmak, candan sevgi*” manalarına gelmektedir.²⁴⁸ Bunun yanında Cürcânî üns kavramını, sahv ve ifâkat²⁴⁹ olarak ele alır. Allah, kuluna hem uzak hem yakındır. Kişi Allah ile beraber olmak isterse kendi şahsının konumunu ve

²⁴⁴ İzutsu, *Kur’an’da Tanrı ve İnsan*, 293-300.

²⁴⁵ et-Tevbe, 9/114.

²⁴⁶ İsa Çelik, *Abidin Paşa’nın Mesnevi Şerhi*, Vefa Yayınları, İstanbul 2007, 268.

²⁴⁷ Geylânî, *Fütûhu’l Gayb*, 47.

²⁴⁸ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 368.

²⁴⁹ Cürcânî, *Ta’rifât*, 251.

Allah'ın celal ve cemalini bilmek durumundadır. Allah ilmi ve kudreti ile âlemi kuşatırken acziyet içindeki kul ile yakınlığı güneşin küçük bir toz zerresine yakınlığı gibidir. Ancak kul yine de Rabbi ile münasebet kurmak istediğinde ya da bir günaha meylettiğinde, Allah'ın kendisine çok yakın²⁵⁰ olduğunun bilincinde olmalıdır.²⁵¹

Cüneyd Bağdâdî'ye göre üns; heybetle beraber aşırı mahcubiyet halidir. Zünnûn Mısırî (v. 245/859 [?]) ise ünsün, aşığın maşuka açılması olduğunu söyler. Tıpkı Hz. İbrâhim'in ölülerin nasıl diriltildiğini bilmek istemesi, Hz. Mûsâ'nın rabbinin cemalini görmek istemesi gibi olduğunu vurgular. Bunun yanında kişinin yüce Allah'ı zikretmesi, kelâmını okuması ya da samimiyetle ibadetlerini yerine getirmesi de bir üns hali örneğidir.²⁵²

Bir sâlik, ateşe atılsa ya da kendisine kılıçla vurulsa halinde bir değişiklik hâsıl olmaz. Bir sâlik için üns hali yüksek bir hal olsa da o henüz kemale ermemiştir. Çünkü bunun bir üst derecesi “temkin” hali vardır.²⁵³ Allah'ın celalinden meşakkat ve yorgunluk üzere olan heybet ehlinin aksine üns ehli Allah'ın cemalinin nurunda neşe içinde ışıldar.²⁵⁴ Üns hali galip gelen sâlik, yalnızlığı ve halvet halini sever. Allah'ın cemalini düşünerek kalbini ferahlatan sâlik, mâsivaya karşı yabancılaşır, zikrin zevkine varır.²⁵⁵ Üns halinde olan kimse uyanıktır.²⁵⁶

1.1.8.1. Kur'ân'da Ünsiyet Kavramına İlişkin Bazı Hâdiseler

Hız. İbrâhim, kavmi putlara tapan bir peygamberdi. Babası ve kavminin yaptığı akılsız işlere bir anlam veremediğinden onların eğlencelerinden uzak dururdu. Bir gün kavmi, Hız. İbrâhim'i babasına şikâyet etmişti. Hız. İbrâhim, babasına hakkı tavsiye etmiş ancak babası, tapındığı putlara söz söylediği için onu taşılayarak öldürmekle tehdit etmişti. Hız. İbrâhim ise tüm muhabbetiyle “canın sağ olsun babacığım” demişti.²⁵⁷

²⁵⁰ el-Bakara, 2/186.

²⁵¹ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 2004, IV, 369-370.

²⁵² Sühreverdî, *Âvârifü'l Meârif*, 664.

²⁵³ Selçuk Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul 2017, 189.

²⁵⁴ Hücûrî, *Keşfü'l-Mahcûb*, 434.

²⁵⁵ Yılmaz, *Tasavvuf Ve Tarikatlar*, 212.

²⁵⁶ Kuşeyri, *Risâle*, 131.

²⁵⁷ Meryem, 19/42-47.

Hız. İbrâhim hakka irşat ederken aklın delillerinden çokça yararlanıyordu. Putların yarar ya da zararlarını²⁵⁸ sorguluyor; yediren, içiren, hastayken şifa verenin²⁵⁹ Allah Teâlâ olduğunu vurguluyordu. Bir bayram günü, halkının eğlence tertip ettiği bir vakit Hız. İbrâhim, kavminin tapındığı putların hepsini kırıp döktü. Baltayı da en büyük putun boynuna astı. Böylelikle onlara bir ders vermek istiyordu. Kavmi, ilahlarına bunu yapanın Hız. İbrâhim olduğunu derhal anladı.²⁶⁰ Hız. İbrâhim'e bunun hesabını sormak isteyen kavmi, putların iştirip konuşmadığını²⁶¹ ikrar etmiş ancak şirklerine devam etmiştir. Bu olay hızla halk arasında yayılmış, dönemin zalim Nemrud, Hız. İbrâhim'i küçük düşürmek için O'nun iman ettiği Allah ile ilgili sorular sormaya başlamıştı. "Benim rabbim hayat veren ve öldüren bir Rab'dır" cevabını alan Nemrud, ilahlık iddiasının ardına düşerek "Ben de hayat verip öldürürüm." dedi. Bunun üzerine selim akıl sahibi Hız. İbrâhim, "*Allah güneşi doğudan doğduruyor, haydi sen de onu batıdan doğdur da görelim!*" dediğinde kâfirin dili tutuldu.²⁶² Bu çaresizlikle Hız. İbrâhim'i yakmak istediler. Aylarca odun yığıp büyük bir ateş tutuşturdular. Hız. İbrâhim'i içine attıklarında Allah, ateşe: "*Ey ateş! İbrâhim'e karşı serinlik ve esenlik kaynağı ol*" dedi.²⁶³ Ateş de rabbine itaat etti. Hız. İbrâhim için ateşe atılmak ya da serin sulara ferahlamak aynıydı. Her hal ve zeminde Rabbinin cemaliyle neşe içinde takdir edileni yaşamaktadır.²⁶⁴

Üns kavramı konusunda, Hız. Meryem'in rabbi tarafından rızıklandırılması meselesi de aktarılmalıdır. Hız. Meryem, temiz ve namuslu bir kızdı. Günlerini rabbine ibadet ve taatle geçirirdi. Akrabası Hız. Zekeriya ise onun bakımıyla ilgileniyordu. Bir gün Hız. Zekeriya, Hız. Meryem'in yanına girdiğinde mevsimi olmayan meyve ve sebze gördü. Sebebini sorduğunda ise Hız. Meryem'in rabbi tarafından vesilesiz rızıklandırıldığını anladı. Hız. Allah, kulu Meryem'in kendisine bağlılığını ve yakınlığını bu şekilde cevaplar.²⁶⁵

²⁵⁸ eş-Şuarâ, 26/72-73.

²⁵⁹ eş-Şuarâ, 26/79-80.

²⁶⁰ el-Enbiyâ, 21/60.

²⁶¹ el-Enbiyâ, 21/65.

²⁶² el-Bakara, 2/258.

²⁶³ el-Enbiyâ, 21/68-69.

²⁶⁴ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 368.

²⁶⁵ Rıfat, *Kur'an'da İnsan Tipleri*, 61.

1.1.8.2. Rıza Bağlamında Allah’a Ünsiyet Kurmuş İnsanın Durumu

İnsanoğlunun, Hakk'a yakınlık kurabilmesi için şu altı şeyi gerçekleştirmesi gerekir. Birincisi, azalarını dinin haram kıldığı şeylerden uzak tutmalı ve helal olanlara yönelmelidir. İnsan bu aşamayı geçtiğinde, kalbin hikmet kaynaklarına ulaşır. Bunun yanında kul, nefsinin alışıp sevdiği kötü âdetlerini terk etmelidir. İkinci aşamayı tamamlayan insan; ilâhî ilimlerin sırrına vâkıf olur. Üçüncüsü; kalbini beşeriyet halinin karanlık ve perdelerinden kurtarmalıdır. Kul bunu gerçekleştirdiği aşamada kendisine, melekût âleminin münâcâtı ve bu âlemin alâmetleri açık olunur. Yine kalbinin sırrını, tabiatın kötülük ve bulanıklığından temizlemelidir. İnsanoğlu bu aşamada Allah'a yakınlık makamlarının nurları ile parlar ve çevresine bu nurla görünür. Bunun yanında insan ruhunu, hissî perde ve engellerden kurtarmalıdır. İnsan bundan sonra rabbini müşahedeye başlar. Altıncı şartta insan; aklını boş hayal ve vehimlerden kesip kurtarmalıdır. Kul artık bu aşamadan sonra, kutsî daireye, ilâhî yakınlık cennetine iner; işte o zaman daha önce müşahade ettiği madde âlemine ait insanî etkilerden ve hoşâ giden şeylerden tamamen kurtulur.²⁶⁶

İnsanoğlu; kalbinden eşya ile ilgili bütün sevgi ve ilgiyi yok ettiğinde ve iç âlemini Allah’a huşû içinde yönelttiğinde, ilahi yakınlığa muhatap olmak için bir vesile bulmuş olur. Bununla birlikte kul, nefsinden ve onun kötülüklerinden kurtulunca âlemleri ayakta tutan iradenin ilahî irade olduğunun bilincine varmış olur. Artık konuştuğu zaman rabbine duyduğu yakınlıktan ötürü nefsinden konuşmaz olur. Ancak bu ünsiyeti dengede tutabilmesi için insanın kalbine sekînet kazandırması gerekmektedir. Bu sekînet, yaşadığı üns halinde insanı taşkınlıktan kurtaracak dengedir.²⁶⁷

Hak huzuruna yakınlık nasip olursa mü'min, başını öne eğip etrafına bakınmaktan kendini alıkoymalıdır. Yalnızca kendisine verilen vazifeleri yerine getirip fazlasında ümidi olmamalıdır. Yüce Allah, Hz. Peygamber'e: "Onlara verdiğimiz dünyalıklara gözlerini çevirme! Onları tecrübe etmek için dünya süsü olarak kadın verdik. Rabbinin sana verdiği rızık hem hayırlı hem de devamlıdır..." buyurmaktadır. Allah Teâlâ burada

²⁶⁶ Gazzâlî, *Kalplerin Keşfi / Mukâşefetü'l Kulûp*, 10.

²⁶⁷ Gazzâlî, *Hak Yolunun Esasları*, 61.

peygamberini dolayısıyla kullarını terbiye ediyor. Halin muhafazası ve verilene razı olmak burada temel mesajdır.²⁶⁸

²⁶⁸ Geylânî, *Fütûhu'l Gayb*, 34.

İKİNCİ BÖLÜM

KUR'AN KISSALARINDAKİ BAZI TASAVVUFÎ KAVRAMLARDA CELÂLİ TECELLÎLER

“İlahi darbe; kahr, cebr, intikam, azap ve gazaba vesile olan ilahi tecelliler; afet ve felaket getiren ilahi irade”²⁶⁹ manasında ele alınan “celâl” sıfatına ilişkin Kur’ân-ı Kerîm’de onlarca hâdiseden bahsedilmektedir. Bu bölümde fakr kavramı, sebeplere sığınan insanın durumu ile; ilim kavramı, bozgunculuk çıkaran kimsenin durumu ile; ihlâs kavramı, kibirli insanın durumu ile; rüya kavramı, bilinçli davranışların bilinçaltına etkisi ile; nefis kavramı, kıskanç insanın durumu ile; şükür kavramı, nankör kimsenin durumu ile sabır kavramı, sabırsız kimselerin durumu ile ve zikir kavramı, gafıl insanın durumu ile ele alınacaktır. Bahse konu insan tutum ve davranışları, yüce Allah’ın hoşnut olmadığı ve bildirdiği üzere O’nun celâline sebep olacak insan tipleridir. Kavramlar, ilgili insan tiplerinin yer aldığı kıssalar ile ilişkilendirilmiştir.

2.1. FAKR

Sözlükte “yoksulluk” manasına gelen fakr, bir tasavvuf kavramı olarak “kişinin her an Allah’a muhtaç olduğunun bilincinde olması”²⁷⁰ anlamında kullanılmaktadır. Bunun yanında “sâlikin hiçbir şeye malik ve sahip olmadığı, mevcudâtın asıl sahibinin Allah Teâlâ olduğunun şuurunda olması ve her şeyin O’na muhtaç olduğunu kavraması” anlamlarını da taşımaktadır. Yine bu kavram Cürçânî’de, “kişinin elinden uzak olanın kalbinden de uzak olması”²⁷¹ manasına tekabül eder. Sûfilerin dikkate aldığı manevi fakr; “kişinin katında varlık sahibi olma ya da olmamanın aynı olması, her iki durumda da aynı tepkiyi göstermesidir.”²⁷² Kur’ân’da geçen “Ey insanlar siz Allah’a karşı fakirsiniz. Allah ise gani ve övgüye layıktır”²⁷³ âyeti fakr kavramının tasavvuftaki manasına zemin teşkil etmektedir.

²⁶⁹ Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul ts., 85.

²⁷⁰ Süleyman Uludağ, “Fakr”, İstanbul 1995, XII, 132.

²⁷¹ Cürçânî, *Ta’rîfât*, 175.

²⁷² Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 131.

²⁷³ Fâtır, 35/15.

Âdemoğlunun dünyaya düşkünlüğü, bütün günahların ve hataların kaynağıdır. Bu yüzden insan, kalbinden dünyaya karşı duyduğu sevgiyi söküp atmalıdır. Kişinin dünya ile arasına mesafe koyması iki türlü olur. Birincisi dünya, insandan uzaklaşır ki bu zühttür. İkincisinde insan dünyadan uzaklaşır, içinde onun sevgisine dair ne varsa öldürür ki bu fakr halidir. Evrende yaratılmış tüm canlılar, Allah’a muhtaç olma hususunda eşittir. Başka bir şeye muhtaç olmayan tek varlık yüce Allah’tır.²⁷⁴ Bunun dışında başı ve sonu olan tüm mevcudât, kendisini var edene ihtiyaç duyar. Bu muhtaç olma hali bazen rızık bazen korunma bazen duygular hakkında olur ama her zaman devam eder.²⁷⁵ Fakr; kimseden bir şey istememek, isteyen eli boş çevirmemek ve yanında mülk tutmamaktır. Bunun yanında tevhide erişmenin ilk basamağı olarak görülen fakr; yokluğu da varlığı da sakın karşılama halidir.²⁷⁶

İmam Gazzâlî’ye göre bir şeyin varlığı şükür gerektirir. Çoğu insan ise bu şükür hakkıyla ifa edemez. Bu sebeple fakirlik zenginlikten önde gelir. Ancak fakirliğin gereklerinin başında da sabır vardır. Şükreden insan ile sabreden insan arasında şükreden hali daha üstündür. Yine de kulların çoğu şükretmez, sabreder. Varlığın sebep olduğu şımarıklık, kibir, gurur Müslümanı bu taatten mahrum bırakır. Fakirlik kulu birçok günahı uzaklaştırmakla birlikte zenginlik şerre kapı aralayabilir. Nitekim “Onlardan bir kısmı da: “Eğer Allah lütuf ve keremiyle bizi zengin kılsa mutlakla zekât ve sadaka verecek, kesinlikle dürüst ve iyi kimseler olacağız” diye Allah’a kesin söz vermişlerdi. Derken, Allah onları lütuf ve keremiyle zengin kılınca cimrileştiler ve yüz çevirerek sözlerinden gerisin geri döndüler”²⁷⁷ âyeti bu gerçeği destekler içeriktedir.²⁷⁸ Hz. Peygamber’in, fakirliği zenginliğe tercih etmesinin Müslümanlara teselli verme, örnek olma gibi birçok sebebi vardı. Ancak O’nun kendisinde övündüğü fakirlik, manevi fakr yani Allah’tan gayrısına muhtaç olmamaktır.²⁷⁹

Yaratılmışların tümünün yüce Allah’a olan ihtiyaçları zati olup başka herhangi bir sebebe dayanmaz. Onların bu muhtaçlıkları imkân dairesinde var olmalarından kaynaklanır. Buna göre sonradan yaratılmış olmaları bu acizliğin temelinde yatan

²⁷⁴ Muhammed, 47/38.

²⁷⁵ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi’-d-Dîn*, 2004, IV, 215-216.

²⁷⁶ Sühreverdî, *Âvârifü’l Meârif*, 638.

²⁷⁷ et-Tevbe, 9/75-76

²⁷⁸ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi’-d-Dîn*, Hikmet Neşriyat, İstanbul 2004, III, 409.

²⁷⁹ *İhyâü Ulûmi’-d-Dîn*, 2004, III, 411.

hususdur. Bu sebeple insan, nefisini tanıyarak kusurlu oluşunu kabullenirse kemâl sıfatlara sahip rabbine muhtaç olduğunu idrak edecektir.²⁸⁰

Fakrın temelinde züht yatar. İnsanın dünyadan ve meşgalelerinden feragat etmesi onu fakra yöneltir. Yerlerde ve göklerde var olan şeylerin yaratıcısının farkına varan insanoğlu artık gelecek endişesi ya da geçmiş üzüntüsünden sıyrılır ve anı yaşar. Böylelikle rızık için gayret göstermekle birlikte onu yalnızca yüce Allah'tan bekler, sebeplerden ve gayrisından yüz çevirir.²⁸¹

İslâm âlimleri, “Fakir olmak mı zengin olmak mı daha hayırlı?” sorusu üzerine uzun süre tartışmış ancak ortak bir kanaate varamamıştır. Burada önemli olan sahip olunan mülkün şükürünü hakkıyla yerine getirip ihtiyaç anında ise yokluktan ötürü yaşanan sıkıntılara en güzel bir şekilde sabır göstermektir. Varlığa yapılan şükür ile yokluğa gösterilen sabrın, birbirine üstünlüğü yoktur. O sebeple fakr halinde kişi, Allah'ın kendisine şah damarından daha yakın olduğunun bilincinde olup O'ndan gayrisının kapısını çalmamalıdır.²⁸² Allah Teâlâ dostlarının fakr ve gınadan hangisinin daha faziletli olduğu hususunda getirdiği yorumlardan bir diğeri de şudur: “Gına, Allah'ın sıfatlarından biridir. Kul ile Allah dostluğunda müşterek olan sıfat elbette Hakk'a yakışan kâmil bir sıfat olan gına olacaktır. Fakrın yüce Allah'a izafe edilmesi mümkün değildir” denilir. Lakin buna cevap olarak da şu verilir: “Allah ile kullar arasındaki benzerliklerin durumu farklıdır. Yüce Allah'ın sahip olduğu sıfatlar kâmil, ezelî ve ebedîdir ancak kullarınki kusurlu, sonu ve başlangıcı olan sıfatlardır. Bu durumda halk gına sıfatını hak etmiş değildir. Bu sebeple kendisine yakışan fakrdır.”²⁸³ Buna göre fakrın kişiye fayda vereni varlığına razı olunan fakrdır.²⁸⁴

Fakr halinde insanın sahip olması gereken bazı edebi hususlar vardır. Kişi fakr sahibi bir kimse ise içinde bulunduğu muhtaçlık halinden şikâyetçi olmamalı hatta fakirliğini saklamalıdır. Varlıklı kimseleri, muhtaçlardan üstün görmemeli ve ibadetlerinde gevşeklik göstermemelidir. İhtiyacından fazlasını elinde tutmayıp imkânı ölçüsünde hayırda bulunmaya gayret göstermelidir. Kendisine ulaşan yardımlarda vesile

²⁸⁰ Cevziyye, *İki Hicret Yolu Dünya ve Ahiret Muthuluğunun Kapısı*, 21.

²⁸¹ Sühreverdî, *Âvârifü'l Meârif*, 633.

²⁸² Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 2004, IV, 228.

²⁸³ Hücvîrî, *Keşfü'l-Maheûb*, 87.

²⁸⁴ Attar, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, 264.

olandan çok rızkı veren Allah'ı zikredip zaruret olmadıkça âlim ve sâlihler dışında kimseden yardım kabul etmemelidir.²⁸⁵

Fakirin içinde bulunduğu hale karşı tavrı, zenginin zenginliğine duyduğu şefkat gibi olmalıdır. Nasıl ki insan sahip olduğu varlığı kaybetmemek için uğraşır, gayret eder; fakir de sahip olduğu hali korumak için azmetmelidir. Kişi geçimini temin edecek ve iffetini korumasına yetecek kazanç yolları aramakla birlikte yanında ihtiyacından fazla dünya malını tutmaz. Bunu açıklıkla nefesine zulmetmemek için yapar. İnsan ibadet ve taatini yapabilecek kadar güçlü olmalıdır. Kul, bu halde yalnızca rabbinden talepte bulunur. Kendisini muhtaç, yüce Allah'ı ise mülkün sahibi olarak görmekle insan; kibir ve büyüklükten kurtulup tevazuya erişir. Yüce Allah'tan bu ısrarla isteme hali, Allah ile kulu, efendi ile köleyi, zengin ve fakiri birbirinden ayırır.²⁸⁶ Ebu Kasım Kuşeyrî, fakr ve gına hususunda rabbi kendisi için neyi seçtiyse ona razı olduğunu beyan eder. Buna göre insan kendisine verilen gına nimetinden yüz çevirirse bu onun için bir âfettir. Fakr nimeti insana nasip edilir ve onda hırs gösterirse bu da insan için bir âfettir. Her iki halde de kalbin ağyar ile meşgul olmaması gerekir.²⁸⁷

2.1.1. Kur'ân'da Fakr Kavramına İlişkin Bazı Hâdiseler

Kur'ân-ı Kerîm'de yüce Allah; Hz. Yusûf kıssasında “Yusûf, o iki mahkûmdan kurtulacağını düşündüğü kişiye, 'Hapisten çıkınca efendinin yanında beni hatırla (ona rüyaları nasıl yorumladığımdan söz et)' dedi. Fakat şeytan ona, efendisinin yanında Yusûf'tan söz etmeyi unutturdu. Böylece Yusûf birkaç sene daha hapiste kaldı”²⁸⁸ âyeti ile kulları için fakr kavramı ile ilişkilendirilebilecek bir durum ortaya koyar. Hz. Yusûf, kendisine ahlaksız teklifte bulunan kadının şerrinden kurtulma adına zindanı tercih etmiştir. Zindan arkadaşlarının rüyalarını te'vil eden Hz. Yusûf'un, kurtulacağını düşündüğü mahkûmdan efendisine kendisinden bahsetmesini istemesi tasavvuf erbabının dikkate aldığı manevi fakr ile benzeşmemektedir. Allah'ın peygamberinin Allah'tan başkasına ihtiyaç duymadığı aşikâr olmakla birlikte mahkûmun zindandan çıkışa vesile

²⁸⁵ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 2004, IV, 231-232.

²⁸⁶ Geylânî, *Gınyetü't-Talibîn*, 950-951.

²⁸⁷ Hücvîrî, *Keşfü'l-Maheûb*, 90.

²⁸⁸ Yusûf, 12/42.

kılınmaya çalışılması, sebeplere sığınması şeytanın unutturması ile engellenmiştir. Çünkü sebepleri de yaratan Allah'tır.²⁸⁹

Hiz. Allah, Nisâ sûresi 113. âyetinde Hiz. Peygamber'in üzerindeki inayetinden bahis açar. “Ey Peygamber! Eğer Allah'ın lütfu, inâyeti ve rahmeti olmasaydı; o münafıklardan kimileri seni şaşırtıp sana yanlış hüküm verdirebilirdi. Oysa onlar yalnızca kendilerini saptırırlar ve hiçbir şekilde sana zarar veremezler.” Bu hitaba muhatap olan Hiz. Peygamber, şüphesiz yalnızca sebeplerin yaratıcısına sığınmıştır.

2.1.2. Gazap Bağlamında Sebeplere Sığınan İnsanın Durumu

Rivayete göre bir gün Hiz. Zekeriya, kendisini öldürmek üzere izini süren Yahudilerden kaçmak için sığınacak bir yer arar. O sırada gövdesi kalın bir ağaç görünce ağaçtan yarılp kendisini içine almasını ister. Ağaç ise isteğini yerine getirir. Ancak İblis, iz sürücülere Hiz. Zekeriya'nın içine gizlendiği ağacı gösterip onu testereyle öldürmelerini telkin eder. Neticede Yahudiler, Hiz. Zekeriya'yı öldürür. Bu hikâyede Hiz. Zekeriya'nın, Allah'a değil de ağaca sığınması fakr kavramı ile ilgili bir hadisedir. Yüce Allah, dostlarının sebeplere değil, sebeplerin sahibine sığınmasını ister. Çünkü yüce Allah, bir şeyi irade buyurursa, o şeyin gerçekleşmemesi mümkün değildir. Öyle ki O isterse kâinatın temelinde yatan doğa kanunları dahi işlemez olur.²⁹⁰

Bir gün Hiz. Ali'ye dünyayı sormuşlar. O da “Dünyanın helali hesap, haramı ise azaptır” diye cevap vermiştir.²⁹¹ Her yönden insanoğlu için külfet olacak bu dünya için kul sadece rabbine sığınıp sebeplerden kaçınmalıdır.

İnsanoğlunun başına bir sıkıntı geldiği zaman önce kendisi o işi halletmeye çalışır. Bir başına bunu halledemezse çevresinden yardım dilenir. Onlardan da bir fayda göremezse en son yüce Allah'a yakarır. Eğer insan, kendisi o işi halledebilseydi çevresinden yardım dilenmeyecekti. Çevresinden bir fayda görseydi rabbine yönelmeyecekti. Oysa insanoğlunun çalacağı ilk kapı rabbinin rahmet ve kerem kapısıdır.

²⁸⁹ es-Sâffât, 37/96.

²⁹⁰ Gazzâlî, *Kalplerin Keşfi / Mukâşefetü'l Kulûp*, 25-26.

²⁹¹ Gazzâlî, *Kalplerin Keşfi / Mukâşefetü'l Kulûp*, 105.

Çünkü ancak olacak olan olur. Bu yüzden sebeplerin akıbetini değiştirip dönüştürecek olan yüce Allah, kişinin ilk yöneleceği varlık olmalıdır.²⁹²

İnsanoğlu; mal, kadın ve evlada olan düşkünlükten nefsinı kurtarabilirse mutlak surette fakr sahiplerine benzemiş olur.

2.2. İLİM

“De ki: ‘İçinizdekini gizleseniz de açığa vursanız da Allah onu bilir. O, göklerde ve yerde olan her şeyi bilir. Allah’ın her şeye gücü yeter’”²⁹³ âyeti gibi Kur’ân-ı Kerîm’de birçok âyette Allah’ın kendisine izafe ettiği ilim kavramı sözlükte; “Bir şeyin hakikât ve mahiyetini kavrayıp idrâk etmek”²⁹⁴ anlamına gelmektedir. Tasavvufta sâlikin kendini bilmesi anlamını taşıyan ilim, “Kendini bilen rabbini bilir” anlayışını doğurmuştur.²⁹⁵ Bunun yanında ilim, “Bir şeyi olduğu gibi idrâk etmektir.”²⁹⁶

Müslüman; matematik, tıp, astroloji, astronomi ya da güzel sanatlar gibi tüm alanlarda ihtisas yapmak durumunda değildir ancak şeriatın gerektirdiği kadarını bilmesi ona farzdır. Çünkü bu yolla insan kendisinin lehine ve aleyhine²⁹⁷ olan şeyleri idrak eder ve ibadetlerini yerine getirebilir. İlim amelle hayata yön vermediği müddetçe insan için tek başına bir anlam ifade etmez.²⁹⁸

İlmin dereceleri olan ilme’l-yakîne insan cehd ile, ayne’l-yakîne Allah’ın cemâline duyduğu hayranlık ve yakınlık ile, hakka’l-yakîne ise müşahede ile ulaşır. Bunlardan ilki halka açıktır, herkes tecrübe edebilir. İkincisini ise daha özel bir kesim idrak edebilir. Üçüncüsüne ise yalnızca peygamberler gibi Allah Teâlâ katında özel bir makama sahip olanlar vasıl olabilir.²⁹⁹

Rivayete göre bir gün Hasan Basrî Dicle ırmağı kıyısına geldi de gemi bulamadı. O sırada şâkirdi Habîb-i Acemî (v. 130/747-48[?]) gelip burada ne yaptığını sordu. Karşıya geçmek istediğini öğrenince, “İlmin varsa hasedi gönlünden götür ve cümle işleri

²⁹² Geylani, *Fütuhu’l Gayb*, 18.

²⁹³ Âl-i İmrân, 3/29

²⁹⁴ Yusûf Ş. Yavuz, “İlim”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 2000, XXII, 108.

²⁹⁵ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 184.

²⁹⁶ Cürcânî, *Ta’rîfât*, 156.

²⁹⁷ el-Bakara, 2/102.

²⁹⁸ Hücvîrî, *Keşfü’l-Maḥcûb*, 77.

²⁹⁹ Hücvîrî, *Keşfü’l-Maḥcûb*, 439.

Allah'tan bil ve ayağını suya vurup geç” dedi. Habîb ayağını ırmağa basıp geçince Hasan ağladı, haline yandı. Habîb’e bunun hikmetini sorunca: “*Üstad ben gönül ağartırım sen kâğıt karartırsın. Başkaları senin ilminden faydalanır ancak bu fayda sana değmez*” dedi. O halde hakiki ilim, öncelikle sahiplerine fayda vermeli, onları değiştirip dönüştürmelidir.³⁰⁰

Yüce Allah, Talâk sûresinin 12. âyetinde yerleri ve gökleri yaratıp bunları ve arasındakileri ilmi ile kuşattığından bahseder. Bununla birlikte yüce Allah; Zâriyât sûresinin 56. âyetinde cinleri ve insanları ancak kendisine kulluk etsinler diye yarattığını ilan eder. O halde ilmin ve ibadetin şerefini birebir gösteren bu iki ayet, dünya ve ahiretin yaratılışının temel gayesini ortaya koymaktadır. İnsan ilim yolunda cehdedip bunu ibadetle desteklediğinde yaratılışının maksadı hâsıl olacaktır. Ancak burada dikkat edilmesi gereken husus, öncelikle ilmin elde edilmesidir. Bu ibadetin sıhhati için kaçınılmaz bir şarttır. Bunun yanında ibadetle taçlandırılmayan ilim de kişi için faydasızdır. İlim sayesinde ibadetlerin sıhhati korunup kişinin kalbinde rabbine karşı haşyet uyanır. İbadetlerin yerine getirilmesi ile de ilim, kişinin hayatına geçirilmiş olur.³⁰¹

İnsana, sahip olduğu nimetlerden ötürü şükür hissi uyandıracak kadar ilim öğrenmesi farzdır. Çünkü bu ilim imanın bir parçasıdır. Bu sebeple her Müslüman için ilmin kapılarını aşındırmak kaçınılmaz bir görevdir.³⁰² Yüce Allah’ın peygamberleri ve ilahi kitapları göndermesinin sebebi de şüphesiz budur. Bir kutsî hadiste rivayet edildiğine göre yüce Allah, gizli bir hazine iken bilinmek istemiş ve bu sebeple âlemi yaratmıştır.³⁰³ O halde insanoğlu da yaratılış gayesine münasip bir tavır takınmalı ve rabbinin ilmine vasıl olmaya gayret etmelidir.

Âdemoğlu, zahiri ibadetlerini yerine getirdiği gibi kalbî ibadetlerini de ihmal etmemelidir. Kişinin işlediği günahlardan sonra pişmanlık duyup tövbe etmesi, amellerinde ihlaslı olması, her halükarda rabbinin kaderine razı olması, nimete ve nikmete sabretmesi, tedbirini aldıktan sonra her işinde rabbine güvenmesi bu kalbî ibadetlere örnek olarak verilebilir. Ancak bunlar da ilim sahibi olmaksızın icra

³⁰⁰ Attar, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, 235.

³⁰¹ Gazzâlî, *Hak Yolunun Esasları*, 84.

³⁰² Gazzâlî, *Hak Yolunun Esasları*, 97.

³⁰³ Aclûnî, 2/132.

edilebilecek ibadetler değildir. Bu sebeple insanoğlu, ahireti ve dünyası için kendisine faydası dokunacak ibadetlerin sevabını kesbetmek için gerekli olan ilme ulaşmaya gayret etmelidir. Burada Müslümanların dikkat etmesi gereken husus; elde edeceği ilmin kendisine faydasının dokunmasıdır. Çünkü Hz. Peygamber: “*Kendisine faydası dokunmayan şeyi terk etmesi kişinin iyi Müslüman oluşundandır.*” buyurmuştur.³⁰⁴

Hz. Peygamber’in: “İlim talep etmek, her Müslüman üzerine farzdır”³⁰⁵ hadîsi bahsinde, selef âlimlerinden bazıları Allah resulünün ihlâs ilmini kastettiğini söyler. İnsan, ihlâs ilmi vesilesiyle nefsin âfet ve vesveseleri ile şeytanın hile ve tuzaklarına karşı koyacak mukavemeti elde eder. Müslümanın amellerini sahih kılacak vesileleri ya da ifsat edecek âfetleri bilmesi ise üzerine farz-ı ayndır.³⁰⁶

2.2.1. Kur’ân’da İlim Kavramına İlişkin Bazı Hâdiseler

“Biz onların arasına kıyamete kadar sürecek kin ve düşmanlık soktuk. Onlar savaş ateşini her yaktıklarında Allah onu söndürmüştür. Buna rağmen onlar yeryüzünde fesat çıkarmak için uğraşır dururlar. Allah ise fesat çıkaranları hiç sevmez”³⁰⁷ âyeti yüce Allah’ın bozgunculuk yapanları sevmediğini aşikâr etmektedir. Allah Teâlâ Kehf sûresinde, Hz. Zülkarneyn’in kıssasını anlatırken ona verilen ilimden bahseder. Güneşin battığı ve hiç batmadığı yere, öteki tarafında hiç söz dinlemeyen bir halkın olduğu iki dağın³⁰⁸ yanına ulaştığında Hz. Zülkarneyn onlara, kendisine lütfedilen bu ilimle muamele etti. Özellikle Ye’cûc ve Me’cûc diye isimlendirilen bozguncu halkı engelleyecek seti yaparken sahip olduğu ilmi halkın felahı için kullandı. Bu kıssada Hz. Zülkarneyn’in sahip olduğu zahirî ilim ön plana çıkarılmıştır.

Aynı sûrede bahsi geçen bir başka ilim vurgusu Hz. Mûsâ ve Hz. Hızır arasında geçmektedir. Hz. Mûsâ, ilim uğruna iki denizin birleştiği³⁰⁹ yere ulaşmayı gaye edindi. Orada Rabbi tarafından kendisine bilgelik/rahmet ve özel bir bilgi³¹⁰ lütfedilen kul ile karşılaşmayı umuyordu. Nihâyet işaret edilen yere ulaştığında bilge kişiyle karşılaştı. Hz.

³⁰⁴ Gazzâlî, *Âbidler Yolu-Minhâcu'l-Âbidîn*, 19.

³⁰⁵ İbn Mâce, “Mukaddime”, 17(No.224).

³⁰⁶ Ebû Talip el-Mekkî, *Kûtu'l Kulûb/Kalplerin Azığı*, (Çev.: Dilaver Selvi - Yakup Çiçek), 2004, 11.

³⁰⁷ el-Mâide, 5/64.

³⁰⁸ el-Kehf, 18/93.

³⁰⁹ el-Kehf, 18/60.

³¹⁰ el-Kehf, 18/65.

Mûsâ, bilge kişiden kendisine verilen özel bilgiyi öğretmesini istedi. Ancak ilim, sabrın meyvesidir. Bilge kişi, Hz. Mûsâ'nın kendisiyle yapacağı yolculuğa tahammül gösterip sabredemeyeceğini söyledi.³¹¹ Nitekim bu bilge kişinin sahip olduğu ilim, nebîlerin sahip olduğu zahir ilmine benzemiyordu. İlim kesbetmek meşakkatli bir iştir.³¹² Ancak “ledün ilmi” de denilen gayba ait bilgilere vakıf olmak yalnızca yüce Allah'ın bahşedeceği bir rahmettir. Hz. Mûsâ, bilge kişiye sabırlı olacağını ve hiçbir konuda kendisine muhalefet etmeyeceğini söyledi.³¹³ Kuşeyrî, Hz. Mûsâ'nın sabır konusunda “İnşallah” dediği için bilge kişinin eylemlerine sabır gösterebildiğini ancak bilge kişiyi sorgulamama noktasında “İnşallah” demeyi ihmal ettiği için sözünde duramadığını ifade eder.³¹⁴ Kur'an, Hz. Mûsâ ve bilge kişinin beraber olduğu süreçle ilgili yaşanan sadece üç olaydan bahseder.³¹⁵ Zahirinde bir Nebi'yi bile şaşkınlığa düşürebilecek kadar acayip olan bu üç olay, bilge kişinin gerekçelerini açık etmesiyle anlaşılır hale gelmektedir.³¹⁶ Hz. Mûsâ; bir peygamber, ilahi lütfâ mazhar olmuş bir kuldur. Bilge kişinin peygamber olduğu konusunda bir fikir birliği mevcut değildir. Kur'an'da sadece ilâhî rahmet ve ilme mazhar olmuş “Allah'ın kulu” diye anılır.³¹⁷

Hz. Mûsâ ilmin zahirini, bilge kişi ilmin batınını temsil eder. Batın ilmi vehbîdir. Yalnızca yüce Allah'ın layık görmesiyle erişilebilecek bir ilimdir ve hüküm noktasında sadece sahibini ilgilendirir. Peygamberlere lütfedilen vahiy de gayret ile elde edilebilecek bir ilim değildir. Ancak ledün ilminin aksine umumu ilgilendirir.³¹⁸

Hz. Lokmân Kur'an'da sadece kendi adıyla isimlendirilen sûrede iki kez zikredilmekle birlikte oğluna verdiği öğütlerle ön plana çıkmaktadır. Yüce Allah, Lokmân sûresinin 12. âyetinde Hz. Lokmân'a hikmet verdiğinden bahseder. Buradaki hikmet; ilim, üstün kavrama yeteneği, ilim-amel uygunluğu ve isabetli görüş olarak tefsir edilmiştir.³¹⁹

³¹¹ el-Kehf, 18/67.

³¹² el-Kehf, 18/62.

³¹³ el-Kehf, 18/69.

³¹⁴ Kuşeyrî, *Leṭâ'ifu'l-işârât*, V-VI, 1149.

³¹⁵ el-Kehf, 18/71-74-77.

³¹⁶ el-Kehf, 18/79-80-82.

³¹⁷ İlyas Çelebi, “Hızır”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1998, XVII, 406.

³¹⁸ Bursalı, *Peygamberler Tarihi*, 285.

³¹⁹ Bursalı, *Peygamberler Tarihi*, 324.

2.2.2. Gazap Bağlamında Bozgunculuk Çıkaran İnsanın Durumu

Kur'an kıssaları dikkate alındığında yaratılmışların içinde iki tip insan vardır. Bunlar; ıslah erleri ve ifsat erleri. Bakara sûresinin 11-12. ayetlerinde yüce Allah; ““Onlara yeryüzünde bozgunculuk yapmayın dendiği zaman: “Biz sadece ıslah edicileriz” derler. İyi bilin ki onlar bozgunculardır; fakat anlamazlar”” buyurmaktadır. Buna göre bozguncuların çoğu yeryüzünde nizamı tesis etmek için böyle davrandığını iddia eder. Oysa insanlığa yıkımdan başkasını vermezler. Yüce Allah'ın kullarından öyleleri de vardır ki bozguncuların tam karşısında durup insanları tevhide çağırır. Bunlar sâlih kimselerdir. Islah edicilerin bariz özelliği, insanları tevhide davet etmeleridir.³²⁰ Bozgunculuk çıkaran kimseler; “ıslah etme” gayesiyle toplumun birliğini ve dirliğini bozmak için elinden geleni ardına koymaz. Bundan dolayı yüce Allah, bu kimseleri hiç sevmez.³²¹

Kendisine ilim verilmiş olan Hz. Lokmân'ın oğluna verdiği öğütler; ilim sahibi kimselerin davranışlarını belirlemede etkilidir. Yüce Allah; Lokmân sûresinin 13. âyetinden itibaren ilim sahiplerinin yol haritasını insanlığın dikkatine sunar. Kişi, Allah'a şirk koşmamalıdır. Çünkü şirk, zulümdür. O halde bir insanın kalbinde hem ilim hem zulüm barınamaz. Çünkü insan zulmettikçe kini artar ve kini arttıkça ortalığı karıştırır.³²² Bu sebeple insanın ya ilmi yahut zulmü bedeninden çıkarması gerekmektedir.

Yüce Allah, insanın yapıp ettiklerinden haberdardır. O halde kişi yaptığı iyiliğin küçük de olsa Kıyamet günü karşısına çıkacağını bilincinde olmalıdır. Bu durum aksi için de geçerlidir. İlim sahipleri, her an gözetim altında olduğunun bilincinde iyi ve kötüye yönelik yaptığı tercihlerinin akıbetinin farkında olmalıdır. Bunun yanında namazı kılmalı, çevresine iyiliği emredip onları kötülükten sakındırmalıdır. İlim sahibi bir kimse başına gelen sıkıntı ve zorluklara sabır ve tahammül gösterebilmelidir. O halde ilim; itaat, tebliğ ve sabrı gerektirir.

Hz. Lokmân insanları küçümseyip kibre kapılan, yeryüzünde böbürlenerek yürüyen ve yüksek sesle konuşan kimselerden yüce Allah'ın hoşlanmadığını söyler. Sesini yükselterek konuşan kimsenin sesini Hz. Allah, eşek sesine benzetir. Yürürken tevazu

³²⁰ Gölcük, *Kur'an ve İnsan*, 38.

³²¹ el-Bakara, 2/205.

³²² Çelik, *Abidin Paşa'nın Mesnevi Şerhi*, 258.

göstermek ve davranışlarında ölçülü olmak ve sesini kısarak konuşmak ilim sahiplerinin diğer özelliklerindendir.

Yüce Allah, Lokmân sûresinin 12. âyetinde Hz. Lokmân'a hikmet verdiğini, bunun hemen akabinde ise rabbine şükretmesi gerektiğini vurgular. Kendisine hikmet bahşedilen bir kimseden beklenen ilk davranışın şükür eylemi olması, şükür ve ilim arasında bir münasebet olduğunu gösterir. O halde ilim ve hikmet sahibi bir kimsenin belirgin özelliklerinden biri de şükreden bir kul olmasıdır. Çünkü şükür, hikmetin doğal ürünüdür. Hikmet ve ilim sahibi kimse zaten her türlü mülkün sahibinin Allah Teâlâ olduğunun bilincinde ve sadece O'na şükretmektedir.³²³

Allah Teâlâ Kehf sûresinde Hz. Mûsâ ile karşılaştırdığı kulundan bahsederken “Ona katımızdan bir rahmet vermiş ve nezdimizden bir ilim öğretmiştik” diye tasvir eder. O halde yüce Allah; kul olduğunun bilincinde olan bir kimseye ilimden önce rahmetini ikram eder. Çünkü insanın sahip olduğu rahmetsiz ilim, çevresi için eziyettir. Hızır-Mûsâ kıssasına bakıldığında, görünürde yapılan iyiliğe vefasızlık, günahsız bir çocuğun canını alma gibi zalimce davranışlar ön plandadır. Ancak rabbinin rahmeti ile donanmış kul, çevresinin idrak edemeyeceği iyi davranışlar da sergileyebilmektedir.

H. Şeyh Ebû Abdullah Muhammed Fadl der ki: “Müslümanlık dört nesne ile kişiden uzaklaşır. Bunların ilki kulun bilmesi ancak amel etmemesi, ikincisi amel etmesi ama bilmemesi, üçüncüsü sorup öğrenmeye çabalamaması, sonuncusu ise âdemîleri öğrenmekten alıkoymasındır.”³²⁴ Amel ve ilim bir kuşun iki kanadı gibidir. Kanatlarından herhangi biri kırık olan kuş uçamaz, yere çakılır.

Yüce Allah, Kehf sûresinde Hz. Mûsâ'nın kendisiyle yolculuğa çıktığı sâlih kimseden bahsederken “katımızdan bir rahmet ve tarafımızdan bir ilim” bahsettiğini vurgular. Âyette önce rahmetin sonra ilmin zikredildiği görülür. Rahmet kavramı, ilimden daha geniş kapsamlı bir kavramdır. Çünkü yüce Allah'ın rahmeti bütün yaratılmışları kuşatırken Allah, ilmi yalnızca dilediğine ihsan etmiştir. Nitekim kendisine katından ilim verdiği sâlih kul ilmini rahmet nazarıyla kullanmış ve ortaya koyduğu her eylemin akıbeti çevresine bir fayda sağlamıştır. Rahmeti geride bırakan bir ilim yeryüzünde yalnızca

³²³ Salâh Abdülfettah Hâlidî, *Kur'ân Öyküleri*, (Çev.: Ahmet Sarıkaya), Kitap Dünyası Yayınları, Konya 2005, III, 156-158.

³²⁴ Attar, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, 205.

kargaşayı doğurur. Nitekim çağın getirdiği teknolojik atılımlarla kitlelerin imhasını sağlayan silahlar ortaya çıkmıştır. Sadece ikinci dünya savaşında Japonya'ya olanlar dahi rahmetin kuşatmadığı ilmin, insanlığa yalnızca karanlık getireceğinin kanıtıdır.³²⁵ O halde yeryüzünde karışıklık çıkaran gruplara karşı verilecek mücadelede temel silah; merhametli âlimler olacaktır.

Fitne döneminde alınacak tedbirler kapsamında Kehf sûresi, inananlar için bir yol pusulası hükmündedir. Buna göre, mağara ehli hâdisesinde gençlerin eğitilmiş ve cesur olması bozgunculuk ile mücadelede donanımlı olunması gerektiği mesajını verir. Hz. Mûsâ ve Hızır kıssasında, belli bir seviyeden sonra soru sormaktansa yüce Allah'ın kaderine razı olmanın isabetli olacağı vurgulanır. Bunun yanında Zülkarneyn hâdisesi ile Cenâb-ı Hakk tekniğin, gelmiş olduğu aşamada her türlü şeytani güce karşı mücadele aracı olarak kullanılması gerektiğine kullarının dikkatini çeker.³²⁶ O halde gençlerin zihin dünyası ve bedenleri fitneye karşı mukavemet edecek kuvvete eriştirilmelidir. Bunun yanında fitne döneminde lidere itaat, düzeni sağlama ve koruma adına önemli bir husustur. Son olarak “düşmanın silahıyla donanmak” gayesinden yola çıkıp “bozgunculuk çıkaranlara, bilim ve teknolojinin ürünleriyle cevap vermek” umulur ki kıssanın inananlara verdiği öğütlerdendir.

Babil şehrinde bir zamanlar Hârût ve Mârût isimli melekler, ahaliye yaptıklarının imtihan olduğunu aşikâr ederek büyü öğretirmiş. Halk ise eşlerin arasını açmanın sırrını gelip öğrenirmiş. İlim tahsil etmek için insanın, zorlu bir süreci göğüslemesi gerekir. Çünkü ilim tahsili meşakkatli bir iştir. Ancak Babil halkı, tüm bu zorluğa sadece bozgunculuk için katlanmıştır.³²⁷ Aileleri fesada uğratıp onları parçalamak için elde edilen ilim, muhakkak ki yüce Allah'ın hoşnut olduğu ilim değildir. Aksine bu nevi ilim sahipleri, ilimlerini amele her döküşünde şüphesiz Allah'ın gazabını çekmektedir.

Denilir ki Sehl cehaleti şöyle ifade eder: “*Günahların en büyüğü; bilmediğini bilmemek, avamın ağzına bakmak ve gaflet ehline kulak vermektir.*”³²⁸ Sehl'in cehaleti tarif ederken ortaya koyduğu insan modeli; başıboş bırakıldığında toplumda bozgunculuk yapabilecek bir potansiyele sahiptir. Nitekim Allah Teâlâ Bakara sûresinin 30. âyetinde

³²⁵ Hâlidî, *Kur'an Öyküleri*, 2005, II, 195-198.

³²⁶ Rıfat Oral, *Kur'an'da İnsan Tipleri*, DİB Yayınları, Ankara 2021, 60.

³²⁷ Hâlidî, *Kur'an Öyküleri*, 2005, III, 48-50.

³²⁸ Mekkî, *Kalplerin Azığı*, 167.

insanın fitratında olan bu özelliği melekleri vesilesi ile öne çıkarıyor. Ancak yüce Allah: “Sizin bilemeyeceğinizi herhalde ben bilirim.” demek suretiyle ilminin her şeyi kuşattığını bir kez daha vurgular. Demek ki ilim, bozgunculuk çıkarıcıları değiştirip dönüştürecek bir olgudur. Bu sebeptendir ki yüce Allah, Âdem’e eşyanın isimlerini ve hakikatini öğretmiştir.³²⁹ Buna rağmen insanların çoğu yeryüzünü imar ve ıslah etmesi gerekirken orada bozgunculuk çıkarmıştır. Çoğunluğun aksine azınlıkta olan bir grup insan vardır ki onlar da ıslaha gayret eder. Hz. Âdem’den bugüne çoğunlukta olan ifsatçılar karşısında sayıları az olan ıslahçılar her dönem var olmuştur.

2.3. İHLÂS

Sözlükte “arınmak, saflaşmak, kurtulmak” anlamlarına gelen hulûs/halâs kökünden türetilmiş olan ihlâs kavramı, “bir şeyi, özünü değiştiren ya da kıymetini düşüren şeylerden temizleyip arındırmak, saflaştırmak” anlamına gelir. Terim olarak ise “ibadet ve iyilikleri gösteriş ve çıkar endişelerinden arındırıp sadece Allah için yapmak” demektir.³³⁰ Bir başka deyişle, kişinin tutum ve davranışlarında yalnızca yüce Allah’ın rızasını gözetmesi, söylediklerinin ve yaptıklarının uyuşması, ikiyüzlü olmamasıdır.³³¹ Öyle ki yapılan taat ve ibadetlerde Allah’ın dışında başka herhangi bir varlığın hoşnutluğu gözetilirse niyetin sıhhati bozulur. İhlâs olmayan ibadete riya bulaşır ki bu da gizli şirkittir.³³² Fudayl b. İyâz demiştir ki: *Ameli, insanlardan dolayı terk etmek riyâdır. Onlardan dolayı amel etmek ise şirkittir. İhlâs ise bu ikisinden kurtulmaktır.*³³³

Kur’ân’da birçok âyette ihlâs kavramı, türevleriyle birlikte kullanılmıştır. Genel olarak “kulluğun her türlü şirkten uzak yalnızca Allah’a yapılması” anlamı ön plana çıkar. Tasavvuf ehli; ihlâslı olma noktasında en çok riyâyı konuşur. Çünkü Hz. Peygamber’in hadislerinde riyadan sık sık “küçük şirk” diye bahsetmesi, sahabeyi uyarması, mutasavvıfları insanların övgüsünden kaçınarak riyadan korunmaya sevk etmiştir.³³⁴ Allah Teâlâ “Her kim Rabbine kavuşmayı arzu ederse, yararlı bir iş yapsın ve Rabbine

³²⁹ el-Bakara, 2/31.

³³⁰ Süleyman Ateş, “İhlâs”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2000, XXXI, 535.

³³¹ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 181.

³³² Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi’-d-Dîn*, 2004, IV, 388.

³³³ Cürcânî, *Ta’rîfât*, 15.

³³⁴ Erkaya, *Tasavvuf Kavramları*, 90-91.

yaptığı ibadete kimseyi ortak etmesin”³³⁵ buyurarak yapılan sâlih amellerde niyetin önemini ve kalplerde olanın kıymetine dikkat çeker.

Bunun yanında yüce Allah, ibadetleri yalnızca kendisine has kılanları, tövbe edip sâlih amele yönelenleri de sevdiğini belirtir.³³⁶ İnsanın niyet ve amellerinde ihlâsı muhafaza edebilmesi için nefsinin istek ve yönlendirmelerine fırsat vermeden dünya işlerinden ve halktan ümidini kesmesi gerekir. İhlâsın muhafazası amellerin kabulü için gereklidir. Çünkü ihlâs, amellerin manevi şartlarının başında gelir.³³⁷

İnsanoğlu için ihlâs iki kısımdır. Bunlar, amelde ihlâs ve yapılan amele sevap istemede gösterilen ihlâstır. Amelde ihlâs; onunla yüce Allah’a yaklaşmayı, O’nun dinini yüceltmeyi ve davetine icabet etmeyi irade etmek ve istemektir. Kulun buna yönelmesini sağlayacak yegâne şey ise sahih itikattır. Kulun amelinde eksik bıraktığı ihlâsın zıttı, nifaktır. İnsan bu nifak halinde, yaptığı amel ile rabbine değil, O’nun gayrisına yakın olmayı istemektedir. Amellerinin neticesinde sevap istemede ihlâslı olma ise; yaptığı sâlih amel ile ahiretini kazanmayı istemektir. İnsanoğlu bu konuda ihlâsı ihmal ettiği zaman düşeceği çukur; riyâdır. Riyâ, insanın ahireti kazanmak için icra ettiği ameli ile dünya menfaatini istemesidir. Bunu yüce Allah’tan veya insanlardan istemesi arasında ise bir fark yoktur. Çünkü amelde esas olan niyettir. Kulun yaptığı amellerle dünyalık menfaat temin etmek olursa, kimden istediğinden ziyade ne istediği önemli olur.³³⁸ Müslümanın riya ve ucup dışında mücadele verdiği tüm kötü huylar aşılması kolay küçük hendeklerdir. Ancak mü’min sermayesini artırdıkça malını çalacak riya ve ucup gibi yan kesiciler ortaya çıkacaktır. Bundan dolayı bin bir güçlük kazandığı amelleri, tek bir anın gafleti ile yok olma tehlikesine girecektir.³³⁹

2.3.1. Kur’ân’da İhlâs Kavramına İlişkin Bazı Hâdiseler

Yüce Allah; Nahl sûresinin 23. ayetinde şöyle buyurmaktadır: ”Hiç şüphe yok ki Allah onların gizli açık yaptıkları her şeyi bilir. Büyüklük taslayanları da hiç sevmez.” Bu ayet yüce Allah’ın hoşnut olmadığı insan özelliklerinden olan böbürlenme ve kibirden bahsetmektedir. Yüce Allah, Hz. Âdem’i topraktan yaratıp ona ruhundan üflediğinde “ol”

³³⁵ el-Kehf, 18/110.

³³⁶ en-Nisâ, 4/146.

³³⁷ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi’-d-Dîn*, 2004, IV, 405-409.

³³⁸ Gazzâlî, *Hak Yolunun Esasları*, 92.

³³⁹ Gazzâlî, *Âbidler Yolu-Minhâcu’l-Âbidîn*, 114.

dedi ve o da oluverirdi. Sonra ona eşyanın isimlerini ve hakikatlerini öğretti. Yüce Allah, meleklerin Âdem'e secde etmesini emretti. Bunun üzerine iblis hariç hepsi secde etti. Yüce Allah'ın meleklerden Âdem'e secde etmesini istemesi; onun meleklerden daha üstün ve onların hürmetine layık bir varlık olduğunu gösteriyor. Ancak ateşten yaratılmış olan iblis kibrine yenilerek kendisinin daha üstün bir varlık olduğu iddiasının ardından emre muhalefet etti. İblis, uzun bir süre rabbine taatte kusur işlememişken mevzu bahis nefsi olduğunda isyana kalkışması, onun cennetten kovulmasına ve kıyamete kadar şerrinden Allah'a sığınılan bir varlık olarak anılmasına sebep oldu.³⁴⁰

Yüce Allah, Kehf sûresinin 32. âyetinde ibret olsun diye iki adamın misalini verir. Bunlardan birine Cenâb-ı Hakk, iki üzüm bağı verip etrafını da hurmalarla donatmıştır. Bağlardan hiçbir ürünü eksik bırakmamış bir de aralarından ırmak geçirmişti. Bu bağların sahibi ise onca nimeti kendinden bilmiş ve yanındakine böbürlenmeye başlamıştı. Kibri o kadar büyümüşü ki arkadaşına: *“Benim malım seninkinden daha çok; insan sayısı olarak da daha güçlüyüm”* dedi. Sonra adam bağlarına girdi ve kibrini daha da büyüttü. *“Bunun hiçbir zaman yok olacağını sanmam. Kıyametin kopacağını da sanmıyorum. Rabbimin huzuruna götürülsem bile orada bundan daha iyisini bulurum”* diye böbürlenip isyana meyledince arkadaşı ona hakkı tavsiye etti: *“Sen, seni bir damla nutfeden yaratıp sonra sana adam biçimini veren Allah'a inanmıyor musun? Keşke “maşallah” deseydin bağına girdiğinde. Eğer beni mal ve sayıca kendinden daha güçsüz görüyorsan ben Rabbimin bana daha iyisini vereceğini ümit ediyorum. Allah senin bağına bir âfet gönderir de o ekin dolu bağların kaygan boş bir zemin haline geliverir. Ya da şu bağın suyun altına çekilir de aramaya gücün yetmez.”* Çok geçmeden adamın ürünlerine felâket ulaştı ve mülkünü yok etti. Adam, yaptığı hatanın farkında dövünüp dururken ona yardım edecek bir dost da bulamadı. Şüphesiz insanın edineceği en yüce dost Allah'tır.³⁴¹

Hız. Nuh, kavmine yüzlerce yıl tebliğde bulunmuş ancak sonuç alamayınca, çaresizlikle ettiği duasına icabet olunmuş rabbinin yardımı bir tufan olarak kendisine müjdelenmişti. İlahî kaynaklı ilmiyle bir gemi inşa etmiş ve her hayvan türünden birer çift ve boğulmasına hükmedilenler dışında aile fertleri ile iman edenleri gemiye bindirmişti. İnanmayan eşi ve oğlu ise helâk olup gitmiştir. Hız. Nûh, oğluna olan merhametinden onun felahı için rabbine yakarmış olsa da Yüce Allah, yalnızca iman

³⁴⁰ Süleyman Hayri Bolay, “Âdem”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1988, I, 361.

³⁴¹ el-Kehf, 18/32-44.

edenlere merhamet olunacağını buyurmuştu. Yine de Hz. Nûh, gemiye binmesi için oğluna ısrar ettiğinde oğlu: “Ben, beni sulardan koruyacak bir dağa sığınırım”³⁴² dese de büyük bir dalgaya kapılıp sular altında kaldı. Hz. Nûh’un oğlunun küfründe sebât ettirecek kadar kibrine sığınmış olması ihlâs kavramının manasına vâkıf olma açısından verilecek bir diğer örnektir.³⁴³

Kibir ve böbürlenme tarih boyunca insana hâkim olan baskın bir duygu olmuş ve bu duygu insanoğlunu ilahlık iddiasına kadar götürmüştür. Kur’ân’da adı zikredilmese de Hz. İbrâhim ile münakaşaya giren kimse olduğu düşünülen Nemrud ve Hz. Mûsâ’nın Mısır’da kendisine karşı mücadele verdiği Firavun, bu konuda örnek olarak verilebilir.

Hz. İbrâhim putları kırdıktan sonra halkın tepkisi ile karşılaşmış, konu Nemrud’un kulağına gitmiş, Nemrud ilahlarının öcünü almak için Hz. İbrâhim’i, büyük bir ateşe atarak cezalandırmaya karar vermiştir. Yüce Allah’ın ateşe: “Ey ateş! İbrâhim’e karşı serin ve selâmette ol” hitabından önce Bakara sûresinin 258. âyetinde Hz. İbrahim ile Nemrud arasında bir konuşma geçmiştir. Burada Nemrud’un bir yönetici olsa da aslında egosunun kurbanı olmuş, ilahlık iddiasına bürünen bir adam olduğu görülür. İkili arasındaki konuşmada Hz. İbrâhim, Allah’ın ölümün ve hayatın sahibi oluşundan bahseder. Bunun üzerine Nemrud, iki adam çağırıp birini öldürür, diğerini bağışlar. Böylelikle kendisinin de ölüm ve hayatın sahibi olduğunu iddia eder. Bu inkârın üzerine Hz. İbrâhim, Allah’ın güneşi doğudan getirdiğini, eğer iddiasında haklı ise Nemrud’un da güneşi batıdan getirmesini ister. Bu delil karşısında sebât edilecek gibi değildi. Nemrud çaresiz susmuştur. Bu misalde dikkatlere sunulduğu üzere döneminin güçlü bir hükümdarı olan Nemrud, halktan biri olan Hz. İbrâhim’e tâbi olmak istememiş, kibrinin âfetine sürüklenmiştir. Yüce Allah, ilahlık iddiasında olan bir adamı küçük bir sivrisinekle helâk ederek ibretlik bir vesikayı daha nazarlara sunar.³⁴⁴

Hz. Mûsâ ile kardeşi Hz. Hârun risâlet ile vazifelendirildiğinde, yüce Allah’ın emri ile tebliğ için Firavunun yanına gider. Bundan sonrasını Allah, Şuara sûresinin 18. âyetinden sonra anlatmaya başlar. Hz. Mûsâ’yı dinleyen Firavun, âlemlerin rabbinin kim olduğunu sorar. Hz. Mûsâ: “O, göklerin, yerin ve arasındakilerin rabbidir; eğer gerçekten bilenlerdenseniz” dedi. Firavun, Allah’ın zâtından soruyordu ancak mahlûkâtın bunu

³⁴² Hûd, 11/43.

³⁴³ Ömer Faruk Harman, “Nûh”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 2007, XXXIII, 226.

³⁴⁴ Bursalı, *Peygamberler Tarihi*, 98.

anlaması mümkün olmadığından Hz. Mûsâ, fiil ve sıfatlarından bahsediyordu. Bunu idrak edemeyen Firavun ise Hz. Mûsâ'ya “mecnûn” diyordu. Allah'ın peygamberi, peygamberliğinin hak olduğunu kanıtlamak için bir adım daha atar ve âsâsını yere atar. O anda âsâ ejderhaya dönüşür. Bunun bir sihir olduğunu düşünen Firavun, büyücülerini çağırıp Hz. Mûsâ'yı alt etmeyi ister. Ancak büyücülerinin, Hz. Mûsâ'nın âsâsını yere atmasıyla iman etmesi Firavun'u derin bir hayal kırıklığına uğrattı. O sebeple şu hadsiz cümleyi kurar: “Ben size izin vermeden ona iman ediyorsunuz öyle mi?” Burada Firavun'un enâniyeti, hidâyetinin önüne geçmiş, bununla da kalmayıp başkalarının tercihleri hususunda karar mercii olma konusunda hak iddia etmiştir. Oysa kalplere iman nimetini nasip eden yalnızca yüce Allah'tır.³⁴⁵

2.3.2. Gazap Bağlamında Kibirli İnsanın Durumu

Kibir, nefsin şiddetli hastalıklarından biridir. Temelinde de sevilmemeye, haksızlığa uğrama ve zulme maruz kalma yatar.³⁴⁶ Kur'ân'da yüce Allah, peygamberlerinin tebliğ sürecinden bahsederken onların her zaman duyduğu bir ifadeyi sıklıkla karşımıza çıkarır. Müşrikler ve kâfirler her seferinde Allah'ın peygamberlerine şuna benzer ifadelerle tepki koyar: “Şu ahmak ve beyinsizler inandı diye biz de mi inanalım?”³⁴⁷ şeklinde bahse konu olan kıssalara bakıldığında peygamberlerin nübüvvetine ilk olumlu reaksiyon geliştirenler genellikle yaşadıkları zulüm ve haksızlıklardan dolayı fakir ve güçsüz insanlar olmuştur. Ancak imanları sebebiyle ümmetlerinin en üst derecesine erişmişlerdir. Müşrikler, eski devranlarında menfaatlerini dikkate alarak yaşadığından düzenlerinin tekerine çomak sokan peygamberlerin tebliğinden yüz çevirmiştir.

Kibrin sebebi, insanın sahip olduğu ilim ve mülkü nazarında çok büyütmesiyle ilgilidir. Oysa insan kul olmasının gereği olarak tüm mülkün sahibi, âlim³⁴⁸ olan Allah'ı tanısa, bilse tüm bu kibrinden vazgececektir. Yüce Allah, bazı sıfatlarından az miktarda kullarına ihsanda bulunmuştur. Bunlardan biri de ilimdir. İnsan yeryüzündeki tüm ilimlerin farkında olsa ve bu ilimlerin Allah'ın ilminden sadece küçük bir cüz olduğunu idrak etse kendisinden zuhur eden kibir hali yok olacaktır.

³⁴⁵ Bursalı, *Peygamberler Tarihi*, 246-247.

³⁴⁶ Çelik, *Abidin Paşa'nın Mesnevi Şerhi*, 308.

³⁴⁷ el-Bakara, 2/13.

³⁴⁸ Çelik, *Abidin Paşa'nın Mesnevi Şerhi*, 258.

Allah Teâlâ önce insanı yaratmış ardından ona ruhundan üflemiştir.³⁴⁹ Bu açıdan bakıldığında insanoğlunda ilahî bir parça mevcuttur. Ancak bu ilahi nitelik; kendisine Allah tarafından verilmiş olup başı ve sonu olan kısıtlı bir özelliktir. Çünkü Kur’ân’da da sıkça bildirildiğine göre insanoğlu; aciz, aceleci ve zayıf bir varlıktır. Ancak bu durumu görmezden gelen insanda kibir hali zuhur eder. Bu yüzden kişi, kendi vasıflarını tahlil ederek rabbi karşısında muhafaza etmesi gereken hudutların farkına varıp nefsinin kibir hastalığından korumalıdır.

Yerlerdeki ve göklerdeki bütün eşya, yüce Allah’ın iradesi ile insanın hizmetine verilmiştir. Bu durum insanın, tüm mevcudâta hâkimiyetini ve üstünlüğünü gösterir. İnsanoğlunun hem kâinata hükmedip ona tasarruf hakkının bulunması hem de rabbi ile irtibat kuruyor olabilmesi onun mahlûkat arasında büyüklüğünü gösterir. Ancak bu, büyüklenebileceği anlamına gelmemektedir. Bu kibrin sebebi insanın nankörlüğündendir. İnsanoğlu kendisine verilen nimetleri saymaya³⁵⁰ kalksa bitiremez. Hal bu iken bu nimetlerin hiç hatırına gelmemesi onu kibre yöneltmektedir.

Bakara sûresinin 102. âyetinde bahsedilen Hârût ile Mârût iki melektir ve rivayete göre bu iki melek melekût âleminde iken insanoğlunu düştüğü bazı hataları sebebiyle küçümsemiştir. Bunun üzerine yeryüzüne gönderilen bu iki melek, kendilerine musallat olan bir kadının tuzağına düşüp sırandıkları konuda başarısız olmuştur.³⁵¹ Kul, çevresindeki insanların imtihanlarında gösterdiği tutum ve davranışları küçümsememelidir çünkü aynı imtihanda sebât gösterebileceğinin garantisi yoktur. Bu iki melek insanoğlunu ayıplamak sûretiyle kibir ateşine düştü ve kendilerini günahkâr eyledi. Nitekim her kim kendisini üstün göre, o kişi Firavun’dan artık ola.³⁵²

Bir gün hazret-i şeyh Hâtim-i Esam’a (v. 237/851) bir nesne hediye ettiler, o da aldı. Daha önce almamasına rağmen bunu niçin aldığını soranlara, “Kabul edişimin içinde onun azizliğini, kendi horluğumu gördüm. Reddetmekte ise benim azizliğimi onun horluğunu gördüm. Bu sebepten onun azizliğini kendi horluğuma tercih ettim” cevabını

³⁴⁹ el-Hicr, 15/28/29.

³⁵⁰ Lokmân, 31/20.

³⁵¹ Çelik, *Abidin Paşa’nın Mesnevi Şerhi*, 311.

³⁵² Attar, *Tezkiretü’l-Evliyâ*, 143.

vermiştir.³⁵³ Denilir ki kaynağı kibir olanlar dışında sebebi nefsin azgın arzuları olan günahlar affedilir. Nitekim şeytan da kibir göstermiş ve affedilmemişti.³⁵⁴

Yüce Allah, Kehf sûresinde bahsettiği mağara ehli, bahçe sahipleri, Mûsâ ile sâlih kul ve Zülkarneyn'in kıssalarında ortak olarak özellikle bir şeyi vurgular: “Allah, dilerse olur.” Eğer Allah dilerse, insanoğlu yüzlerce yıl tabiatına aykırı olsa da bir mağarada uyur da kâfirler, dostlarına bir zarar dokunduramaz. Yine O dilerse; bol ürünlü bir bahçe, sabahına saman çöpüne dönüşebilir. Allah Teâlâ isterse eğer; kullarının şer gördüğü şeylerin arkasına onlar için bir hayır gizler. Yine O dilerse ilim verdiği kimselerin eli ile yeryüzünde düzeni inşa eder.³⁵⁵ O halde başı ve sonu olan aciz insana ne olur ki rabbi karşısında kibre bürünür. Sahip olduğu her şey bedeni dâhil Cenâb-ı Hakk'ın iken bu cüret yalnızca nefsin ve Allah'ı bilmemek ve yeterince tanımamaktan kaynaklanıyor olabilir.

“Sizi karada ve denizde yürüten Allah'tır. Bulunduğunuz gemi, içindekileri hoş bir rüzgârla götürürken yolcular neşelenirler. Bir kasırga çıkıp onları her yönden dalgaların sardığı ve çepeçevre kuşatıldıklarını anladıkları anda ise dini sırf Allah'a has kılarak ‘Bizi bu tehlikeden kurtarırsan andolsun şükredenlerden olacağız’ diye Allah'a yalvarırlar. Allah onları kurtarınca, hemen yeryüzünde haksız yere taşkınlıklara başlarlar. ‘Ey insanlar! Dünya hayatında yaptığınız taşkınlık aleyhinizedir. Bununla sadece dünya menfaatini elde edersiniz. Sonunda dönüşünüz bizedir, o zaman yapmış olduklarınızı size bildiririz.’”³⁵⁶ Buna göre insanoğlu bir zarar gördüğü vakit yahut yardıma muhtaç olduğunda aciziyetini fark ederek büyükmekten vazgeçiyor. O halde kişi, ihtiyaçlarını ve yeterliliklerini gözden geçirip rabbinin azametinin farkına varmak durumundadır. İnsanın etkileri karşısında çaresiz kaldığı kâinat kanunları dahi rabbinin emirlerine boyun eğmişken³⁵⁷ insanın kibrinden kurtulamaması yeterince tefekkür etmemesinden kaynaklanmaktadır.

Kabirlerde bedenlerinin çürüyeceğini unutan, bilmezlikten gelen ya da hesaba katmayan kul şüphesiz zarardadır. Yine hayatının başını ve sonunu düşünmeden azgınllaşıp küstahlaşan insan fena bir haldedir. Bununla ilgili Hasan-ı Basrî hazretleri

³⁵³ Attar, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, 103.

³⁵⁴ Gazzâlî, *Kalplerin Keşfi / Mukâşşefetü'l Kulüp*, 34.

³⁵⁵ Hâlidî, *Kur'an Öyküleri*, 2005, II, 15-16.

³⁵⁶ Yûnus, 10/22-23.

³⁵⁷ Fussilet, 41/11.

şöyle der: “Her gün bir veya iki sefer eli ile pislik yıkadığı halde âlemlerin rabbine kafa tutan insana şaşarım.”³⁵⁸

Bir kutsî hadiste: “*Kibir ve azamet bana mahsustur. Nasıl ki herkesin elbisesi kendine mahsustur, kimse ile ortak değildir. Bu sıfat da benden başkasına layık değildir. Dünyada bu sıfatımı takınanları yarın Cehennem ateşinde yakarım*”³⁵⁹ buyrulmaktadır. Bu sebepten insan rabbinin sıfatları ile sıfatlanmak istese de bu ancak cemâl sıfatları ile sınırlıdır.

Kibirli insanın en tehlikeli özelliklerinden birisi de rabbi hakkında tartışmasıdır. “İnsanlardan kimi ne bir bilgiye ne bir delile ne de aydınlatıcı bir kitaba dayanmaksızın Allah hakkında tartışır.” (Kehf:54) Bu ayette yüce Allah’ın bildirdiği üzere bu kimselerin kendini beğenmiş, kibirli tavırlarının altında yatan ana etkenler; bilgisizlik, delilsizlik ve kitapsızlıktır. İslâm’da cedel ve münakaşa övülmekle birlikte rabbinin yolundan saptırmak için hayra vesile olmayacak kısır tartışmalar Allah Teâlâ tarafından yerilmiştir. Buna göre insanın, gözüne perde çeken kibirden kurtulmasının reçetesi; iman, ilim ve istidlâldir.³⁶⁰

2.4. RÜYA

“Görmek” anlamına gelen rü’yet kökünden türeyen rüya kavramı sözlükte, “uyku sırasında zihinde beliren görüntülerin bütünü” anlamına gelmektedir. Menâm, ehâdis, mübeşşirât gibi kavramlar; rüya ile aynı manada kullanılmıştır. İnsanın bilinçdışı halinde gördüğü korkunç düşlere ise “hulm” denilmiştir. Hulm, “hiçbir anlamı olmayan karmakarışık hayaller” anlamına da gelmektedir.³⁶¹

Tasavvuf geleneğinde, kişi uykudayken rüyayı gören ruhtur. O yüzden ruh hangi hal içindeyse rüyası o hali yansıtacaktır. Nefsin kat ettiği mertebe, ruhun safiyet derecesini gösterir. Kâinatın da yedi merhaleden geçerek yaratıldığını savunan tasavvufî

³⁵⁸ Gazzâlî, *Kalplerin Keşfi / Mukâşefetü'l Kulüp*, 161.

³⁵⁹ İbn Mâce, “Kitâbü’z-Zühd”, (No.4174).

³⁶⁰ Gölcük, *Kur’an ve İnsan*, 47-48.

³⁶¹ İlyas Çelebi, “Rüya”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2008, IIIV, 306.

anlayış; ruhun, varlık mertebelerinden biri olan âlem-i misalde şahit oldukları ile rüyayı beslediğini savunur.³⁶²

Kur'ân insanlığa gönderilmiş bir hidâyet vesilesidir. Allah Teâlâ kitabında, insanların ibret alması için çeşitli kıssalardan bahsetmiş;³⁶³ âlemin yoktan var oluşunu betimlemiş,³⁶⁴ imana dair her şeyi ahlâkî bir çerçeve çizerek izah etmiştir.³⁶⁵ Kur'ân'ın muhtevası insanın sosyal ya da bireysel³⁶⁶ her türlü somut yaşantısına müdahil olurken Allah kişinin metafiziğe dönük tecrübelerini de ihmal etmemiştir. Kur'ân'da rüyadan bahseden birçok âyet vardır.³⁶⁷ Bu âyetlerde bahsedilen rüyaların çoğunlukla peygamberlerin şahsında anlatılması, Allah Teâlâ indinde rüyanın realitesine de işaret etmektedir.

Yüce Allah, Zümer Sûresi 42. âyette şöyle buyurmaktadır: “Allah, eceli gelenin ruhunu ölümü sırasında, eceli gelmeyen ruhunu da uykusunda alır. O ölmelerine hükmettiği kimselerin ruhlarını alıkoyar, diğerlerinin ruhlarını da belli bir süreye kadar yaşamaları için salıverir. Hiç şüphesiz bunda alınacak pek çok ders vardır; fakat bunu anlayacak olanlar, derinliğine düşünen kimselerdir.” Bu âyet, Müslüman düşünürler tarafından rüyanın varlığına ve kaynağına delildir. İnsanın bir parçası olan ruhun, uyku esnasında bedeni terk ettiğinin ve mülk âleminden melekût âlemine göçtüğünün göstergesidir.

2.4.1. Kur'ân'da Rüya Kavramına İlişkin Bazı Hâdiseler

Kur'ân'ın en güzel kıssası olarak geçen Hz. Yûsuf kıssasında yüce Allah; hayata bakışları, yaşantıları ve ahlâkî yapıları birbirine benzemeyen, toplumun değişik statülerinde farklı aile ortamını teneffüs etmiş Hz. Yûsuf'un, Mısır hükümdarının ve Hz. Yûsuf'un iki zindan arkadaşının rüyalarından bahseder.³⁶⁸ Hz. İbrâhim'in oğlunu kurban etmesinin emredildiği,³⁶⁹ Hz. Muhammed'in gördüğü bir rüyanın doğru çıktığının haber

³⁶² Bülent Akot, “Tasavvufî Terbiyede Rüyanın Değeri”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10(19), 2011, 93-113.

³⁶³ Yâsîn 36/13.

³⁶⁴ en-Nebe' 78/6-7.

³⁶⁵ el-Hucurât 49/1-2.

³⁶⁶ Lokmân 31/14.

³⁶⁷ Yûsuf 12/4-5.

³⁶⁸ Yûsuf 12/4-5-36-43

³⁶⁹ es-Sâffât 37/102-105

verildiği³⁷⁰ âyetler de Kur’ân’da rüya bahsinin örneklerindendir. Hz. Yûsuf kendisine verilen tevil kabiliyeti sebebiyle rüyaları yorumlamış ve isabet de etmiştir. Ancak Hz. İbrâhim’in gördüğü rüyayı tevil etmeden olduğu gibi ilahi emir addedip uygulamaya koyması bazen de rüyaların apaçık görüldüğünün işaretidir. Bunun yanında Hz. Peygamber’in Hudeybiye öncesinde gördüğü rüyanın bir sene sonra gerçekleşmesi ise rüyanın sahih olmasının derhal gerçekleşmesi için bir sebep olmadığını, Allah Teâlâ ne zaman diler ve sebepleri yaratırsa o zaman gerçekleşeceğinin göstergesidir. Mısır azizinin gördüğü rüya da bunu destekler mahiyettedir.³⁷¹

Kaynağı ve bilgi değeri yönünden rüya, İslâm âlimleri tarafından her vecihten tartışılmıştır. Mutasavvıflara göre rüya, sadece uyku esnasında görülmez. Özellikle yakaza halinde görülen rüyaların kişiye has olduğunu tasdiklemekle birlikte sûfiler, sahih rüyayı bilgi kaynağı olarak görür. Hatta bazı tarikatlar, virdlerini³⁷² rüya yolu ile bizzat Hz. Peygamber’den aldığını iddia eder.³⁷³ Onlara göre âlem bir hayal ve hayal olan âlemin müşahedesi de bir rüyadır. Rüya ile kişinin biriktirdiği anılar arasında doğrusal bir ilişki olduğunu düşünen Kuşeyrî rüyayı, insanların kalbinde mevcut olan şeylerin hayal ve tasavvur yolu ile idrak edilmesi olarak tanımlar. Ayrıca o, Er-Risâle isimli eserinde Allah dostlarının rüyalarına bir bölüm ayırmıştır.³⁷⁴ İbnü’l-Arabî (v. 638/1240) ise dünya hayatını rüya haline benzetir. Hayatı anlamak için teville ihtiyaç olduğunu düşünür. Bunun yanında zaman zaman rüyada görülen şeylerin gören ya da görülenin iradesine bağlı olduğunu ancak bazen de irade olmaksızın rüyaların görüldüğünü savunur. Gazzâlî’ye göre rüya, melekût âleminin delilidir. Sûfiler; âlemi bir hayal, rüyayı da hayal olan âlemin müşahedesi olarak kabul eder.³⁷⁵ Sühreverdî’ye göre rüya bir bilgi kaynağı olmakla birlikte tevilinin mürşid tarafından yapılması gerekmektedir.³⁷⁶ Ayrıca İbn Haldûn (v. 808/1406), sahih rüyanın işaretlerinden kitabı Muḳaddime’de bahseder.

Tasavvuf erbabına göre sâlik, vefat etmiş bir şeyhten ya da Hızır’dan (a.s) rüya ya da keşif yolu ile manevi terbiye alabilir. Günlük hayatta yüz yüze görüşme şansı

³⁷⁰ el-Fetih 48/27

³⁷¹ Bünyamin Açıkalın, “Kur’ân-ı Kerîm’de Zikri Geçen Rüyalar”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(7), 2014, 29-55.

³⁷² Tasavvuf metinlerinde yer alan bilgilerden hareketle ilk sûfilerin “vird” ile kastettiği mana, “Her gün düzenli okudukları âyetlerdir.” Mustafa Kara, “Evrâd”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1995, XI, 534.

³⁷³ Süleyman Uludağ, “Rüya”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2008, 35/310.

³⁷⁴ Kuşeyri, *Risâle*, 605.

³⁷⁵ Uludağ, “Rüya”, 35/310.

³⁷⁶ Akot, “Tasavvufî Terbiyede Rüyânın Değeri”, 98.

olmamasına rağmen kişi, rüya yolu ile manevi terbiyeye talip olabilir. Bunun örneği Hz. Peygamber'i görememesine rağmen O'na tabi olan Veysel Karanî'ye nispetle Üveysilik'te görülmektedir.³⁷⁷

Rüya, Hz. Peygamberin hayatında çok önemli bir yere sahiptir. Nitekim Buhârî'nin (v. 256/870) naklettiği "Mü'minin rüyası, peygamberliğin kırk altı cüzünden bir cüzdür"³⁷⁸ hadisinde Allah Resulü, vahyin sahih rüya ile başladığını ifade etmiştir. Herkes gibi Hz. Peygamber de rüya görmüş ve bunu ashabına anlatıp tevilini yapmıştır. Hz. Peygamber'in ilk vahiyleri sadık rüya yolu ile aldığı Hz. Âişe vasıtasıyla bize ulaşır. Bu durumda vahiy öncesi Allah Resulü'nün Hira'da günlerce süren tefekkürü ve münzevi hayatının O'nu, levhten gelecek ilahi mesajlara hazırladığı söylenebilir. Bu sayede O'nun kalbi, levhten gelen rahmani iletileri apaçık bir şekilde alıp idrak etmiştir.

Hz. Peygamber, sahabeden rüya görenleri anlatması için teşvik etmiş ve anlatılan rüyalar hakkında yaptığı yorumların dünyaya bakan yüzleri gerçekleştirmiştir. Hz. Peygamber, rüya tabirine müsaade etmiş ancak rüyanın içine yalan katılmaması konusunda sahabeyi ikaz etmiştir. Allah Resul'ünün vefatıyla birlikte vahiy kapısı kapanmıştır. Ancak insanlara doğru ve güzel haberler vermek sûretiyle rüyaların "müjdeleyiciler" olarak devam edeceği haber verilmiştir.³⁷⁹

İmam Buhârî'nin "Tabir" babında Hz. Enes yoluyla zikrettiği "Beni rüyada gören, gerçekten beni görmüştür, çünkü şeytan benim sûretime giremez"³⁸⁰ hadisine binaen Hz. Peygamber, rüyaların rahmani olanlarına vurgu yapmış ve rüyayı muhtevasına göre sınıflandırmıştır.

2.4.2. Gazap Bağlamında Bilinç ve Bilinçaltı Açısından İnsanın Durumu

Varlık âleminin zahirî ve batınî iki yüzü vardır. İnsanoğlu yalnızca görünenler dünyasına dair bilgi sahibi olurken Allah; 'âlemu'l-gayb ve âlemu's-şehadet' olarak isimlendirilen görünenler ve görünmeyenler dünyasının rabbidir. Bir başka deyişle bu iki âlemden yalnızca şehadet âlemi insanoğlunun inisiyatifinde ve emrindedir. Oysa Zümer

³⁷⁷ Annemarie Schimmel, *Tasavvuf Notları*, (Çev.: Dilara Yabul), İstanbul 2018, 22.

³⁷⁸ Buhârî, "Ta'bir", 26.

³⁷⁹ Hidâyet Aydar, "Hz. Muhammed'in Bazı Rüyalari ve Yaptığı Rüya Yorumlarından Örnekler", *Ekev Akademi Dergisi*, 25, 2005, 95.

³⁸⁰ Buhârî, "Tabir", 10.

sûresinin 46. âyetinde de bildirildiği üzere Allah, her ikisine de tahakküm eder. Buna göre Allah Teâlâ için “gayb” diye bir şey olamaz. Çünkü O, her şeyi bilen ve kuşatandır. İnsanoğlu ise sadece şehadet âleminde yaşayacak şekilde yaratılmıştır. Gayba dair kendisine bildirilenden fazlasını bilemez.³⁸¹

İnsan; cennet-cehennem, âlemu’l-gayb, âlemu’ş-şehadet, günah-sevap, dünya-ahiret, bilinç-bilinçaltı gibi birbirine zıt kavramlar haritasında yönünü bulabilsin diye yaratılmıştır. Gündelik hayatında aldığı kararlar ve takındığı tavırlar, şüphesiz bilinçaltını etkileyen, rüyalarına şekil veren unsurlardandır. Çünkü düşünceler davranışları, davranışlar insanın akıbetine etki eder.

Uygulamaya koyulmamış bilgi, hikmet değildir. İnsan, yaratılış gayesini anlamak ve bu gayenin gereklerini yerine getirmek zorundadır. Akıl; yaratıcısını, kâinatı, ötelev ötesini ancak üstündeki perdeleri yırtabildiği zaman idrak edebilir. İşte bu perdeler kişiyi saran erdemsizliklerdir. Kişi, bu perdelerden kurtuldukça rüyaları değişecektir. İslâm düşüncesinde akıl ve kalp birbiri yerine kullanılan iki kavramdır. Hatta insanın düşünme melekесinin kalpte olduğu söylenilir. Bu durumda melekût âlemine ayna olan kalbin kir ve paslarından arındırılması, orta haldeki parlaklığına kavuşturulması, rahmani mesajların anlaşılabilirliğini artıracaktır. İnsan dokuz yüz katlı bir varlık olduğuna göre; erdemsizliklerle dolu alt katlardan kurtulmakla insanın akıl ve hikmet potansiyeli de bir önceki mertebeye göre artacaktır. Akıllı insan, tabiatın karanlığa bulanmış çukurlarından aklın geniş ummanına gelmeli ve kabiliyeti olan şeye yönelmelidir. Bu sayede melekûtun zirvelerine ulaşmayı başaracaktır.³⁸²

Rüyanın kaynağına ya da muhtevasına yönelik İslâm âlimleri birçok fikir telakkisinde bulunmuştur. Onlar, rüyayı tanımlamada ya da kaynağını ifade etmede farklı kavram ve ifadeler kullanmış olsa da onların görüşlerinden ortak bir çıkarım yapmak mümkündür. Buna göre, rüyanın muhtevası nefsin kazandığı letafet ölçüsünde sadıklaştacaktır.

Batı’da özellikle son iki asırda insan psikolojisini ve bilinçdışını yansıtan en iyi araç olarak kabul gören rüya, çeşitli araştırmaların odağında olmuştur. Bazı alanlarda çığır açacak yaklaşımları ortaya koymasına rağmen insanı tek bir parçadan teşekkül eden sığ

³⁸¹ Izutsu, *Kur’an’da Tanrı ve İnsan*, 133-134.

³⁸² Devvânî, *Ahlâk-ı Celâli*, 79.

bir varlık olarak gören Batı, insan ruhunu tatmin edecek sonuçlara ulaşamamıştır. İnsan; günahkâr, zayıf, aceleci, topraktan yaratılmış bir varlık olabilir. Ancak İslâm, insanın nuruna, sahip olduğu takva potansiyeline odaklanmayı tercih eder. İnsan bin bir odalı ev gibidir. Hz. Mevlânâ'nın tabiri ile yüzlerce farklı erdem ve erdemsizlikleri içinde tutan dokuz yüz katlı bir varlıktır. Kişi bulunduğu kat dışında başka benliklerinin de varlığından haberdar olursa nefsinin karanlıklarından Nur'un aydınlığına koşacaktır. Nefis; birdir ancak terbiye edildikçe halden hale, makamdan makama döner.

İnsan, temel arzuları ve temel idealleri arasında takva ve fücür elbisesini giymiş çift kutuplu bir varlıktır. İyiyi de kötüyü de yapmaya meyillidir. İçinde temel erdemlere sahip olacak ya da bunlarda aşırılığa gitmekle erdemsizlikleri kesbedecek bir potansiyel mevcuttur.

İnsan; ruh, beden ve nefisten meydana gelmektedir. İnsanın göğe bakan yüzü olan ruh, kişi uyku halinde iken âlem değiştirir ve köklerinin olduğu âlem-i misali müşahedeye başlar. Eğer insan saf bir kalbe sahip ise ruhunun şahit olduğu manzaradan kalbine ilahi mesajları düşürebilir. Günahlarından ötürü siyahlaşmış bir kalp, hakikatin sırrını yansıtmaz. O sebeple insan, kimliğinin farkında olmalıdır. Göklerle irtibatını kesen bir nefis helak olmaya mahkûmdur. Yüce Allah; her an kulunu gözetler, iştir ve isteklerine dilediğince icabet eder. Ancak insan için iletişimin çift yönlü olması hayırlıdır. Kendisine gönderilen iletiyi idrak edip gereğini yerine getiremezse insan, âlemde yalnızlığa itilir. Yüce Allah, bu kimselere kendilerini unutturur. Bundan korunmanın yolu insanın erdemsiz tavır ve davranışları terk etmesi, yüce Allah'ın rızasını kazandıracak erdemler ile süslenmesidir. Aksi takdirde insan gazapla yüzleşmek durumunda kalacaktır.

2.5. NEFİS

Nefis; sözlükte “ruh, can, hayat, hayatın ilkesi, nefes, varlık, zat, insan, kişi, hevâ ve heves, kan, beden, bedenden kaynaklanan süflî arzular” gibi mânalara gelmektedir.³⁸³ Nefs kavramı Kur'ân'da: “zâtullah, insan ruhu, kalp, sadır, insan bedeni, bedenle beraber ruh, kötülüğü emreden nefis, zât ve cins” gibi sekiz farklı anlamda kullanılmıştır. Mutasavvıflar, nefis konusunu mütekellim ve filozoflardan farklı bir şekilde ele almış ve yorumlamıştır. Sûfiler nefsin mahiyeti, cisim ve cevher, evvel veya sonra yaratılışı gibi

³⁸³ Süleyman Uludağ, “Nefis”, 2006, XXXII, 526.

hususlardan çok şerrin kaynağı³⁸⁴ olarak görülen nefsin kötülükleri, hastalıkları, bunları tedavi etmenin yollarıyla kötülüklerinden korunmanın çareleri ve özellikle nefis terbiyesi gibi konular üzerinde durmuşlardır.³⁸⁵ İmam Gazzâlî, ruh ve nefis arasında ayrım yapar. Ruhun, güzel ahlakın bedendeki taşıyıcısı olduğunu, kötü huyların bedendeki taşıyıcısının da nefis olduğunu ileri sürer.³⁸⁶

Sûfîler, nefsi iki kısma ayırır. Biri haram ve günah olan, insanın kendi iradesi ile ortaya koyduğu eylemleri doğuran nefistir. Bu kısımdan tevbe ile kurtuluş mümkündür. İkinci kısım nefis ise; kibir, cimrilik, öfke gibi aklen ve şer'an kabul edilemeyecek kötü huylardır. Bu kısım ile mücadele mecburiyettir. Nefse muhalefet etmek bu mücadelenin kemâlidir.³⁸⁷ Nitekim küfrün temeli, kulun bedeninin arzusuna göre hareket etmesidir.³⁸⁸

Nefis kavramı Kur'an'da birçok farklı anlamda kullanılmış olsa da temelde şerrin kaynağı olarak geçmiştir. Yüce Allah; boş arzu ve heveslerini kendisine tanrı edinen³⁸⁹ kimseden, nefsin kötülüğü emretmesinden³⁹⁰, başa gelen sıkıntının kaynağının nefis olduğundan³⁹¹ bahseder.

Yüce Allah, insanoğlunun gönlünü zikir ve fikir makamı kılmış olup kim nefsiyle sohbet ederse makamı, şehvet makamı olur. Bu şehveti ancak havf, şevk ve tövbe yok eder. Kim diri bir mü'min olmak isterse nefsinin hevâ ve hevesi ile mücadele etsin.³⁹² İnsanın rabbine ulaşmasında karşısına çıkan engellerden biri olan nefis; düşmanlarının en azılılarından. Nefsi, kilit altında tutup tedavi etmek ise çok zordur. Çünkü hırsız ev halkındansa kapı kilit tutmaz olur. Ayrıca nefis, hırsızın kan bağı olan aile efradından olması gibi sevilen bir düşmandır. İnsanın sevdiği kimsenin kusurlarına karşı gözü görmez ve ona karşı savunmasız olur. Bu yüzden nefis ancak takva ve verâ ile kontrol altında tutulabilir.³⁹³

³⁸⁴ Hücvîrî, *Keşfü'l-Maḥcûb*, 259.

³⁸⁵ Uludağ, "Nefis", XXXII, 528.

³⁸⁶ Kuşeyri, *Risâle*, 173.

³⁸⁷ Hücvîrî, *Keşfü'l-Maḥcûb*, 260.

³⁸⁸ Hücvîrî, *Keşfü'l-Maḥcûb*, 263.

³⁸⁹ el-Câsiye, 45/23.

³⁹⁰ Yûsuf, 12/53.

³⁹¹ en-Nisâ, 4/79.

³⁹² Attar, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, 261.

³⁹³ Gazzâlî, *Hak Yolunun Esasları*, 94.

2.5.1. Kur'ân'da Nefis Kavramına İlişkin Bazı Hâdiseler

Nefis kavramı hakkında Yusûf kıssası, örnek bulma noktasında elverişli bir kıssadır. Hz. Yusûf'un üvey kardeşlerine göre; Hz. Yusûf ve kardeşi, babası nazarında kendilerinden daha sevimlidir. Bu düşünce, aralarında kıskançlığı doğurmuş ve onları çokluklarıyla övünmeye itmiştir.³⁹⁴ Üvey kardeşler, babalarının yaptığını düşündüğü sevgi adaletsizliğine öfkelenmiş, bunun sonucunda kalplerinde kin zuhur etmiştir. Bu kin ise hasede dönüşmüştür.³⁹⁵ Burada nefsin iki keskin kötü huyu öne çıkmaktadır. İlki kıskançlık, diğeri çoklukla övünüp kibre kapılmaktır. İçinde bulundukları bu kıskançlık hali, onları Hz. Yusûf hakkında harekete geçmeye zorlamıştır. O'nu öldürmeyi, uzak bir yerde bırakmayı ya da bir kuyuya atmayı planlayan üvey kardeşler³⁹⁶; babalarından Yusûf'u kendileriyle göndermesini istedi.³⁹⁷ Birini öldürmeye niyetlenmek de nefsin kötü huylarından bir diğeridir.

Hz. Yusûf'u kuyuya attıktan sonra onun bir kurt tarafından öldürüldüğüne dair kanıt olarak getirdikleri kanlı gömlek, onların nefisleriyle hareket ettikleri bir başka andır.³⁹⁸ Kardeşler, Hz. Yakup'a oğlunun akıbeti hakkında yalan söyler. Hz. Yusûf ise bulunduğu kervan tarafından az bir ücrete satın alınıp Mısır iline getirilir. Derken, barındığı evin hanımı Hz. Yusûf'a karşı şiddetli bir arzu duyup onunla münasebet kurmak ister.³⁹⁹ Zina, elbette nefsin en sevdiği kıyafetlerin başında gelmektedir. Nefsine yenilen kadın, Hz. Yusûf'a musallat olmak istediği esnada içeri kocası gelir. Yakalandığı için korkan kadın, kendisini temize çıkarmak için saldıran tarafın Hz. Yusûf olduğunu söyler⁴⁰⁰ Şüphesiz kadın, iftira atmıştır.

Hz. Yusûf, hayatının ileri dönemlerinde bir iftiraya daha muhatap oldu. Yıllar geçmiş, kadınların nefsinden kurtulmak için girdiği zindandan, hükümdarın rüyasını yorumlayıp kendisini aklayarak çıkmıştır. Mısır'ın hazine bakanıdır. Görülen rüyanın yapılan yorumunun verdiği haber üzere kıtlık vardır. Civar beldeler de bundan etkilenmiştir. Hz. Yakup da oğullarını buğday almak üzere Mısır'a göndermiştir. Üvey

³⁹⁴ Yûsuf, 12/8.

³⁹⁵ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 2004, III, 316.

³⁹⁶ Yûsuf, 12/9-10.

³⁹⁷ Yûsuf, 12/11.

³⁹⁸ Yûsuf, 12/17-18.

³⁹⁹ Yûsuf, 12/23.

⁴⁰⁰ Yûsuf, 12/25.

kardeşler, Mısır'a ikinci gelişinde daha fazla buğday almak için yanlarında Bünyamin'i de getirmiş, Hz. Yusûf ise yanında tutmak için Bünyamin'in yükleri arasına hükümdarın su tasını koymuştur.⁴⁰¹ Arama sonucunda su tası, Bünyamin'in yükleri arasından çıkınca üvey kardeşler; “*Eğer o çalmışsa, zaten onun kardeşi de daha önce bir hırsızlık yapmıştı*” der.⁴⁰² Kur'ân'ın bahsettiği üzere Hz. Yusûf, efendisinin hanımı ve üvey kardeşleri tarafından iki kez iftiraya maruz kalmış görünüyor. Buna göre insanda nefis galip geldiği zaman ortaya çıkan diğer kötü huy da iftiradır.

Kibriya elbisesi yalnızca yüce Allah'a yakışır. Çünkü övülecek sıfat ve isimlerin tamamına O sahiptir. İnsanoğlunun tıpkı Nemrut ya da Firavun gibi yüce Allah'a karşı duyacağı kibir duygusu, küfürdür. İnsanlara karşı üstünmüş tavrına bürünmesi ise büyük günahlardandır. Müslüman bir kimsenin kibir yerine tevazu sahibi olması gerekir. Çünkü tevazu, peygamberlerin sünnetlerindendir.⁴⁰³

İnsanlardan küfre sapmış olanlarının düştüğü bir felaket de hidâyete ermelerine vesile olsun diye tebliğ vazifesini yürüten peygamberleri küçümseyip onlara sözlü ve fiili tacizde bulunmalarıdır. Onların Allah Teâlâ katındaki kıymetlerini reddederek kendileri gibi bir beşer olduğunu söylemeleri, peygamberliğini kanıtlaması için yanında bir melek olmasını istemeleri ya da müjdelenen azabı peygamberlerden hemen getirmesini talep etmeleri; peygamberlere karşı gösterilen kibrin sözlü örneklerindendir. Yine Hz. Peygamber'e karşı Ebu Leheb ya da Ebu Cehil gibilerinin fiili işkenceleri de buna misal olarak getirilebilir.⁴⁰⁴

“Allah'a kulluk edin ve ona hiçbir şeyi ortak koşmayın. Anne babaya, akrabaya, yetimlere, yoksullara, yakın komşuya, uzak komşuya, yakın arkadaşına, yolcuya, ellerinizin altında bulunanlara iyi davranın. Allah kendini beğenen ve böbürlenip duran kimseyi asla sevmez.”⁴⁰⁵ Allah, Hz. Yusûf'un kardeşlerinin durumunda olduğu gibi çoklukla ya da başka bir şeyle böbürleneni sevmez.⁴⁰⁶ “Yeryüzünde böbürlenip çalım satarak yürüme. Çünkü Allah; kendini beğenen ve övünüp duran kimseyi sevmez.”⁴⁰⁷

⁴⁰¹ Yûsuf, 12/70.

⁴⁰² Yûsuf, 12/77.

⁴⁰³ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 2004, III, 471-472.

⁴⁰⁴ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 2004, III, 484.

⁴⁰⁵ en-Nisâ, 4/36.

⁴⁰⁶ Yûsuf, 12/8.

⁴⁰⁷ Lokmân, 31/18.

Kur'ân'ın muhtelif sûrelerinde anlatılan Hz. Âdem'in iki oğlu arasında geçen olaylar da nefis kavramına dair verilecek güzel örneklerdendir. Mâide sûresinin 27-32. âyetleri arasında Hz. Âdem'in iki oğlunun ibret dolu kıssası anlatılır. Buna göre iki oğul Allah'a birer kurban sunar ve sadece birininki kabul olunur. Kurbanı kabul olunmayan diğerine, onu muhakkak öldüreceğini söyler. Ancak kurbanı kabul edilen kardeş şu cevabı verir: "Allah ancak emirlerini yerine getirmede samimi olanların kurbanını kabul eder." Yine de diğer kardeş kendisini öldürmek isterse hiçbir şekilde mukavemet göstermeyeceğini cümlelerine ekler. Çünkü bu kardeşin nefsi yüce Allah'ın korkusu ile kısıpaca alınmıştır. Ancak diğer kardeş dediğini yapmış, kardeşini öldürmüş ve onunla ne yapacağını bilmez haldedir. Âlemlerin rabbi olan Allah, kulu zulmetmiş olsa da dünyada rahmetinin gölgesinde herkesi serinletir. Bu sebeptendir ki katil kardeşe bir karga gönderilmiş ve kardeşinin cesedini ne yapacağı gösterilmiştir. Bu kıssada adakların ne için sunulduğunu ya da kurbanın nasıl kabul olunduğu, Kur'ân ya da sünnette bahsi geçmediği için bilinmiyor. Kıssanın verdiği mesaja odaklanılırsa buna ihtiyaç da yoktur. Kurbanı kabul olunmayan kardeşin diğerine duyduğu kin, asıl meseledir. Bu kin, yüce Allah'ın iradesine karşı gelme pahasına Hz. Âdem'in bir oğlunun katil olmasına sebep olmuştur.⁴⁰⁸

2.5.2. Gazap Bağlamında Kıskanç İnsanın Durumu

İslâm tarihi boyunca sûfiler, büyük cihat ile meşgul olmuş ve nefislerini sekînete erdirmeye adanmışlardır. Nefis özde kaybolup yok olmaz ancak azgınlığı dizginlenebilir. Bunun yolu ise hevâyı ayaklarının altına almaktır. Nefsin arzu ve isteklerine karşı gösterilen ilgisizlik onu zayıflatır ve beden mülkünde ses çıkaramaz hale getirir.⁴⁰⁹ İnsanın manevi yönünü ifade eden nefis ise bir mertebeden diğerine hareket halindedir. İnsanoğlu; taat ve ibadet ile rabbine yaklaşma hususunda ısrarcı olursa nefsinin, razı olunan mertebeye erişirebilir.

Nefis denince şehvet ve arzular kastedilir. Eğer insan, bu nefsinin isteklerine tâbi olursa ebedî saadetten mahrum kalır. Arzularının esiri olan insan doymayan nefsinin

⁴⁰⁸ Hâlidî, *Kur'ân Öyküleri*, 2005, III, 90-91.

⁴⁰⁹ *Keşfü'l-Maḥcûb*, 26270.

kurbanı olur. Kötülüğü emreden nefis, istediği her lezzete erişirse şımarır ve kişiye yakışmayacak iddia ve taleplerde bulunur.⁴¹⁰

İnsanın nefsini kibre sürükleyen sebepler vardır. Yüce Allah, insana yeryüzü hazinelerini ihsan buyurur. Ancak insan bu nimetlerin hakkını vermekte çekimser kalırsa sahip olduğu tüm varlık onun için nikmete dönüşür. İlim talep eden bir kimse eğer iştiğal ettiği ilme doğru yaklaşmazsa, o ilimden tevazu yerine kibir doğar. Bunun yanında bazı insanlar sahip oldukları; mal, güzellik ya da soy, nesep ile diğerlerine üstünlük sağlamaya kalkışır. Hâlbuki gafil insan bunu kendisine verenin Allah Teâlâ olduğunun bilincinde değildir. Kazanmak için gayret etmediği şeylerin elinden uçup gidebileceğini göremez. İlave olarak insanın genç yaşlarında sahip olduğu vücut kuvveti de kibir için bir sebeptir ancak insan bilmez ki ihtiyarlık gelip çattığında sahip olduğu güç uçup gidecektir.⁴¹¹

Hız. Yusûf ve kardeşleri, Habil ile Kabil arasında yaşanan kıskançlık krizlerine bakıldığında bir şey dikkatleri çeker. İnsan kıskançlıkla kavrulmaya başladığında aklî melekeleri etkisizleşir ve kişi düşünemez hale gelir. Bu durumda Kur'ân'ın bize öğütlediği üzere kardeşler arası soğukluğu gidermek için selîm olanın diğerine öğüt vermesi ve sözleri ile onu tahrik etmemesi gerekir. Bunun yanında girişilecek kötü bir eylemin sonuçlarının da hatırlatılması, ilişkinin selameti hususunda etkili olacaktır. Yine insan Hız. Yusûf örneğinde olduğu gibi kıskanç kimselerle yumuşak bir dille konuşmalı ve karşısındakilerin basiretinin açılması için mücadele vermelidir.⁴¹²

İnsan ulvî hallere talip olacaksa aşağılığı terk etmelidir çünkü yüksek mertebeler bayağı haller içinde bulunmaz. Nefis bir ömür terbiye edilme adına riyazete tabi tutulsa da tıpkı yüzlerce yıl suyun içinde kalan demir gibi özünü yitirmez. Tek bir anlık gafletinde insana en zehirli okunu fırlatır. O sebepten insan tedbiri elden bırakmamalı, kalbi tezkiyeden mahrum etmemelidir.⁴¹³

Hız. Âdem'in oğulları arasında cereyan eden olayın anlatıldığı ayetlerle ilgili Muhammed Reşîd Rızâ (1865-1935) şöyle bir psikolojik tahlilde bulunur: "Kâbil, kardeşi Hâbil'i öldürme aşamasında çok fazla gelgit yaşadı. İçinde iyi ve kötünün mücadelesini

⁴¹⁰ Çelik, *Abidin Paşa'nın Mesnevi Şerhi*, 260.

⁴¹¹ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 2004, III, 489-496.

⁴¹² İbrahim Yıldız, *Kur'ân'da Kardeş Şiddeti: Hâbil-Kâbil ve Hız. Yûsuf Kıssalarına Psikolojik Bir Bakış*, Cumhuriyet Üniversitesi, 2020, 91.

⁴¹³ Çelik, *Abidin Paşa'nın Mesnevi Şerhi*, 265.

verdi. Hâbil'in yumuşak ses tonu ve muhabbet dolu sözleri Kâbil'i ikileme düşürse de şeytanının tuzağına düşmüş ve kardeşini öldürmüştü. Aslında Kâbil, adam öldürmeyi bilmiyordu. Ancak şeytan ona cinayeti yavaş yavaş benimsetti. Kâbil'in içinde duyduğu kin, kardeşini öldürmeyi nefesine alıştırma alıştırma hoş gösterdi.⁴¹⁴

İnsanoğlu için kötülüğü emreden nefis, şeytandan daha tehlikelidir. Çünkü şeytan ancak nefsin azgın istek ve arzuları yoluyla insanın üzerinde baskı kurabilir. O sebeple kul, aşırı emellerle ve dayanaksız kuruntularla yolundan sapmamalıdır. Nefsin karakteristik özelliği; rehavet düşkünü, gamsız, vurdumduymaz ve miskinliktir. İnsanı her zaman eğri yola iletir. İnsan nefis putunu kırmayı becerir de rabbine ihlâsla yönelmeyi başarsa akıbetini kurtarmış olur. Bunun çarelerinden biri kişinin oburluğu bırakarak midesini açlıkla terbiye etmesidir. Nitekim oburluk, anlayış ve bilgi azlığına sebep olur. İnsanoğlu; peygamberleri ve Allah dostları gibi mide şişkinliğinden kaçınarak zekâsını keskinleştirebilir.⁴¹⁵ Midenin doyumsuz arzuları, insanoğlu için en büyük tehlike kaynağıdır. Hz. Âdem ve Hz. Havva da ıstıkrar yurdundan imtihan yurduna bu sebeple gönderildi. O halde nefisle mücadelede bir Müslümanın en güçlü silahlarından biri midayı boş bırakmaktır.

Mü'min, içinde taşıdığı nefis düşmanına ve destekçisi şeytana karşı her an diri bir irade ile karşı koymalıdır. Çünkü savaş meydanında görünen ile cenk etmek küçük cihat iken insanın içinde taşıdığı ve her an zayıflığını kollayan bir görünmeze karşı mücadele vermesi ise büyük cihattır. İnsan, muharebede atını kaçırsa, en kötü ihtimalle düşmanın eline düşer ve şehit olur. Ancak nefisle yapılan mücadelede imanını kaybeden kimse Allah'ın gazabına uğrar.⁴¹⁶

2.6. ŞÜKÜR

Sözlükte; “insanın yapılan iyiliği bilmesi, iyilik edene minnettar hissetmesi, onu övmesi” anlamına gelen şükür; dil, beden yahut kalp ile nimete karşılık gösterdiği iyiliktir.⁴¹⁷ Terim olarak “Kişinin Allah'tan ya da insanlardan gördüğü hayır karşısında minnettarlığını ifade etmesi, gördüğü iyiliklere iyi işle mukabelede bulunması, sahip

⁴¹⁴ Hâlidî, *Kur'an Öyküleri*, 2005, II, 99-101.

⁴¹⁵ Gazzâlî, *Kalplerin Keşfi / Mukâşefetü'l Kulüp*, 18-19.

⁴¹⁶ Gazzâlî, *Kalplerin Keşfi / Mukâşefetü'l Kulüp*, 30-32.

⁴¹⁷ Cürcânî, *Ta'rîfât*, 130.

olduğu nimetlere karşılık günahlardan uzak durarak bunların hakkını vermeye çalışması”⁴¹⁸ anlamına gelmektedir. Şükür kavramı, hamd kavramına yakın bir anlam taşısa da hamd, daha geniş bir anlama tekabül etmektedir. Fâtiha sûresinin de hamd ile başlaması bu sebeptir.

Şükürde üç temel esas vardır: İlim, hal, amel. Bir başka deyişle nimeti verenin kadrini bilmek, sahip olduğu nimetten ötürü sevinmek ve minnettarlık duymak; kendisine verilen nimete karşılık yerine getirilmesi gereken dil, beden ve kalple ilgili hususları ifa etmektir.⁴¹⁹ Ayrıca kulun nimetini arttırması için şükrünü artırması gerektiğini Allah Teâlâ kitabında vurgular.⁴²⁰ Âlimlerin şükrü söz ile âbidlerin şükrü amel ile ariflerin şükrü ise her şart ve zeminde Allah için istikamet üzere olmak ile gerçekleşir.⁴²¹

Yüce Allah; insanı yaratıp halifesi⁴²² kıldığında ona türlü imkân ve nimet⁴²³ bahşetmiş ve bunların karşılığında yalnızca ilah olarak bilinmeyi⁴²⁴ istemiştir. Ancak kulları içinde hakkıyla şükreden azdır.⁴²⁵ Şükretmek, imanın üçüncü aşamasıdır. Onun önceki adımları, yüce Allah’ı takdis edip O’nu birlemektir. Yani insan rabbinin mukaddes bir varlık olduğuna inanır, O’nun isim, fiil ve sıfatlarında eşi ve ortağı olmadığını idrak eder ve her şeyin yaratıcısına şükreder.⁴²⁶

Yüce Allah, kullarına açıktan yahut gizleyerek yüzlerce nimet bahşetmiştir. Kişinin afiyeti ve zengin olması ona açıktan ihsan edilen nimetlere örnektir. Belalar ve fakirlik ise insanın ilk anda anlamakta zorlanacağı nimetlerdendir. İnsanoğlu kaza ve kader neticesinde yaşadıklarına koşulsuz rıza gösterip onları nimet olarak kabullendiğinde ve Allah’tan gelen her şeyin nimet olduğunun bilincine vardığında şükrünü ifa etmiş olur.⁴²⁷

İmam Gazzâlî’ye göre şükür, iki husus için yapılmalıdır. Bunlardan ilki nimetlerin devamı, diğeri ise kendisine verilen nimetlerin artırılması yönünde olmalıdır.⁴²⁸ Bunun yanında Abdülkâdir-i Geylânî (v. 561/1165-66) hazretlerinin şükürle ilgili şöyle bir

⁴¹⁸ Mustafa Çağrı, “Şükür”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2010, XXXIX, 259.

⁴¹⁹ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 338.

⁴²⁰ İbrâhim, 14/7.

⁴²¹ Kuşeyrî, *Risâle*, 301.

⁴²² el-Bakara, 2/30.

⁴²³ İbrâhim, 14/34.

⁴²⁴ el-Bakara, 2/21.

⁴²⁵ Sebe’, 34/13.

⁴²⁶ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi’-d-Dîn*, 2004, IV, 109.

⁴²⁷ Sühreverdî, *Âvârifü’l Meârif*, 640.

⁴²⁸ Gazzâlî, *Âbidler Yolu-Minhâcu’l-Âbidîn*, 211.

beyanı vardır: “Şükür, nimetin saklanma kabıdır. Gelen her nimet bir muhafazaya muhtaçtır. Muhafaza edilmezse yok olup gider. Nimetlere şükür etmediğin zaman elinden hepsi gider.”⁴²⁹

2.6.1. Kur’ân’da Şükür Kavramına İlişkin Bazı Hâdiseler

Hız. Süleyman, rüzgârın ve şeytanların emrine verildiği⁴³⁰ bir peygamberdi. Bir gün Hız. Süleyman; cinlerden, insanlardan ve kuşlardan müteşekkil ordusunu harekete geçirdi. Bu ordu, Karınca Vadisi’ne geldiğinde Hız. Süleyman bir ses işitti: ”Ey karıncalar! Yuvalarınıza girin; Süleyman ve ordusu sizi fark etmeyerek kırıp ezmesin.” Hız. Süleyman, kendisi lehine halkına ihtarda bulunan karıncayı duyduğunda tebessüm edip içinde bulunduğn nimetten ötürü şükretti.⁴³¹ İnsan, içinde bulunduğn imkânların şükürünü nimetin cinsine göre yerine getirir. Örneğın, Allah Teâlâ Kur’ân’da birçok kez kâinatın yaratılışındaki mucizevi detaylara dikkat çekip “Bakın!” der. O halde gözün şükürü Allah’ın emri doğrultusunda insanı şükre götüreceğ manzaralara şahitlik etmesidir. Kulağın şükürü ise Kur’ân’ın emir ve yasaklarına dikkat kesilmek, hayra davet edenleri dinlemektir.⁴³² Burada Hız. Süleyman’ın karınca sürüsünün kendisine karşı bu denli hassasiyetine kulağıyla şahitlik etmesi, onu şükre yönlendirmiştir.

Hız. Süleyman, ordusunu teftiş etmiş ve Hüdhd’ün yokluğunu fark etmişti. İzinsiz ordudan ayrılmış olması, geçerli bir sebep olmadıkça Hüdhd’ün cezalandırılmasını gerektiriyordu. Çok geçmeden Hüdhd Hız. Süleyman’ın bilmediğn bir haberle kendisine çıkageldi. Hüdhd, Sebe ülkesinin güneşe tapınan kadın hükümdarından ve halkından bahis açtı. Bolluk ve ferahlık içinde yaşayan bu halkın, nimetin sahibinden gafil olması Hüdhd’ü ordudan geride bırakmıştı. Hız. Süleyman, onun doğru söyleyip söylemediğini anlamak için Sebe ülkesinin hükümdarına bir mektup gönderdi. Mektup, ”Rahmân ve Rahîm Allah’ın ismiyle” diye başlıyordu. Mektubu okuyan Sebe melikesi, halkının ileri gelenlerine danışmış ve sonunda halkının desteğini arkasında görmüştü. Bunun üzerine akıllıca bir hareketle, mektubun sahibinin niyetini öğrenme adına Hız. Süleyman’a hediyeler gönderdi. Hız. Süleyman ise gönderilen hediyeleri gördüğünde, yüce Allah’ın

⁴²⁹ Geylânî, *Fütûhu’l Gayb*, 171.

⁴³⁰ Sâd, 38/36-37.

⁴³¹ en-Neml, 27/17-19.

⁴³² Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi’d-Dîn*, 2004, IV, 111-112.

kendisine verdiği nimetlerin daha hayırlı olduğunu söyleyerek heyeti geri çevirdi. Hz. Süleyman, kendisine gelmekte olan Belkıs'ı şaşırtma adına, o gelmeden önce tahtını almayı istedi. Cinlerden biri bu tahtı Hz. Süleyman daha makamından kalkmadan getirebileceğini söyledi. Buna karşılık kitaptan bilgi sahibi olan birisi, Hz. Süleyman'ın gözünü açıp kapayınca kadar kısa sürede o tahtı alabileceğini söyledi ve o kadar kısa sürede taht, Hz. Süleyman'ın huzurundaydı. Bu, Hz. Süleyman için bir imtihan sebebiydi. Şükredenlerden mi nimete nankörlük edenlerden mi olacaktı? Şüphesiz şükreden insan kendisi için şükretmiş olur. Kim de nankörlük ederse, Allah'ın kullarının şükrüne ihtiyacı yoktur.⁴³³ İnsanın rabbine karşı şükretme hissini de kuvvetini de veren yine yüce Allah'tır. Bu sebeple kişi, şükrünü yerine getirmeyi büyütmemelidir. Çünkü şükredebilmek de ayrıca bir şükür sebebidir.⁴³⁴

Hz. Mûsâ İsrâiloğulları'nı, yüce Allah'ın izni ile Firavun'un zulmünden kurtardıktan sonra ikinci kez Tur'a gitmiş ve Rabbi ile konuşmuştu. Bunun neticesinde kavmini mukaddes topraklara girmeleri hususunda uyardı. Ancak kavmi korkaklık gösterip emredilen topraklara girmeye cesaret edemedi.⁴³⁵ Bunun üzerine bir süre yurtsuz olarak çölde kalakalan İsrâiloğulları açlık ve susuzlukla imtihan olundu. Bu sıkıntılara dayanamayan kavmi, Hz. Mûsâ'dan medet umdu. Yüce Allah'ın emriyle asası ile taş vuran Hz. Mûsâ sayesinde rahatlayan İsrâiloğulları bu kez kendilerine gökten rızık olarak indirilenlere nankörlük etmiş ve yerden biten şeylerden yemek istediklerini Hz. Mûsâ'ya söylemişlerdi. Kur'an bu durumu şöyle anlatır: “Ya Mûsâ! Biz tek çeşit yemeğe daha fazla katlanamayacağız. Bizim için Rabbine dua et, bize yerden biten sebze, salatalık, sarımsak, mercimek ve soğan gibi yiyecekler versin’ demiştiniz. Mûsâ da öfkelenerek sizi şöyle azarlamıştı: ‘Özgürlük gibi üstün bir değer için yerine bu tür basit şeyleri mi istiyorsunuz? Dönün öyleyse köle olarak yaşadığınız o Mısır ülkesine. Bu istediklerinizin hepsi orda var.’ İşte bu yüzden onlara zillet ve aşağılanma damgası vurulmuş ve Allah'ın gazabına çarptırılmışlardır. Çünkü onlar, Allah'ın nimetlerine nankörlük ediyorlar, haksız olduklarını bile bile peygamberleri alçakça öldürüyorlardı. Evet, onlar isyan ediyor, hadlerini aşarak ilahi kuralları çiğniyorlardı.”⁴³⁶ Allah, kullarının nimetlerini; imtihan vesilesi olsun, inkârını ya da şükrünü artırsın diye artırır ya da azaltır. Nimetlerin hüviyeti

⁴³³ en-Neml, 27/20-40.

⁴³⁴ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 2004, IV, 115.

⁴³⁵ el-Mâide, 5/21.

⁴³⁶ el-Bakara, 2/60-61.

de birkaç çeşittir. Hem dünya hem ahirette hayırlı olanlar, dünyada nimet ama ahirete nikmet olanlar, hem dünyada hem ahirette insana yük olacak nimetlerdir. Yüce Allah, İsrâiloğulları'na, fitratlarını temizlemek için gökten bir sofraya ile yeme alışkanlıklarını düzenlemek istediğinde; onlar rablerinin dünyada kendilerine vermiş olduğu hayrı, nankörlük ederek ahirette nikmete çevirmişlerdir.⁴³⁷

Yüce Allah, Kalem sûresinin 17-32. ayetlerinde bahçe sahiplerinden bahseder. O bahçe sahipleri bir gün fakirlere hakkını vermemek için ürünlerini sabahın erken saatlerinde toplamaya and içtiler. Fakat “İnşallah” demediler. Allah da onlar uykuda iken bahçelerini bir âfet ile kuşatıverdi. Ürünü bol ve diri olan bahçe bir anda harabeye döndü. Bahçe sahipleri sabah olduğunda olanlardan habersiz bahçelerine erken gitmek için acele ediyordu. Gidiş yolunda bir ihtiyaç sahibi ile karşılaşmamak için tedbirli ilerliyorlardı. Bahçeyi gördüklerinde inanamadılar. Kendi gür bahçelerinin bu hale gelmesini şaşkınlıkla karşıladılar. Ancak aralarından aklı başında olan biri: “Ben size Allah’ı unutmamalısınız, nimetlerine şükretmelisiniz, dememiş miydim?”⁴³⁸ dedi. Gördüklerinden ve duyduklarından sonra hatalarının farkına varan bahçe sahipleri birbirlerini suçlasalar da sonunda tövbe ettiler.

Sahip olunan her nimetin şükürü farklı şekilde ifa edilir. Beden mülkünün şükürü başka türlü, malın şükürü başka türlü, iman nimetinin şükürü başka türlü yerine getirilir. Yüce Allah, kuluna verdiği malın şükürünü ifa edebilmesi için o mal ve mülke fakir ve miskin hakkını gizlemiştir. Bahçe sahipleri ellerindeki mülkün şükürünü ifa etme adına yapılacak olan “hak sahibine hakkını verme” düsturunu çiğnediği için Allah da onların bahçesini saman çöpüne çevirmiştir.

2.6.2. Gazap Bağlamında Nankör İnsanın Durumu

İnsanoğlunun başına sıkıntı geldiğinde, o sıkıntıdan kurtulmak için otururken, yatarken yüce Allah’a yalvarır durur. O sıkıntı kendisinden izale edildiğinde ise hiç yalvarıp yakarmamış gibi nankörlüklerine devam eder de nimetin sahibine hamd etmesini bilmez.⁴³⁹ Tıpkı Firavun ve ahâlisinin Mısır’da Hz. Mûsâ’ya yaptığı gibi Allah Teâlâ

⁴³⁷ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 2004, IV, 124.

⁴³⁸ el-Kalem, 68/17-28.

⁴³⁹ Yûnus, 10/12.

kendilerine bir musibet gönderdiğinde yalvarır bağışlanma diler, sıkıntı başlarından giderildiğinde ise küfre meylederler.

İnsanın şükür eylemini yerine getirebilmesi için öncelikle sahip olduğu nimetlerin farkında ve bilincinde olması gerekir. Bunun yanında şükürünü nasıl ifa edeceğinin ilmine de vakıf olmak durumundadır. Bir şeyin şükürü en iyi aslına uygun kullanıldığında yerine getirilmiş olur. Bütün insanlığın yararlandığı imkânlar; kullar tarafından çoğunlukla nimet olarak addedilmez. Ancak bunların yokluğunda insan, zalimlerden olduğunu idrak eder de şükre yönelir. Yüce Allah, kuluna vereceği nimeti her zaman hayır elbisesi içinde göndermez. Bazen de insanın menfaatine olan hali şer gibi görünen durumlar içine gizler. O sebeple insanın vazifesi, musibetlere de nimetlere de şükretmesidir. Çünkü bazen öyle olur ki şükürü ifa edilemeyen nimet; sabredilen musibetten daha çok külfet haline gelir.⁴⁴⁰

Şükretmeyip şekâvet eden kimsenin alâmetleri; okuduğu halde amelden mahrum olması, amel ettiği halde ihlâslı olmaması, sâlihlerle sohbete varmayıp onlardan ayrı kalmasıdır.⁴⁴¹ Bu kimselerin nankör olmalarına gerekçe olarak içinde bulundukları bolluk ve refah da gösterilebilir. İnsan çoğu zaman varlıklı zamanında kendisine ihsanda bulunanı unuttur. Yine kendisine bir sıkıntı uğrasa bunu rabbinden bilir de nankörlük eder. Nimeti nefsinden nikmeti rabbinden bilen insan;⁴⁴² şüphesiz karanlıktadır.

İçinde bulunduğu nimet ve bolluk zamanında rabbini tanımak istemeyip O'nun ayetlerini idrak etme hususunda çeşitli hile ve oyunlara sapan inançsızlar için yüce Allah, onların başına zâtını hatırlatacak birtakım tehlike ve belâ sarar. O dönem karanlıktan bir daha çıkamayacağını düşünen insanoğlu, nefsine yardım edebilecek tek hâkim-i mutlaka sığınır. Rabbi o musibeti kendinden aldığı anda ise kendisine bir daha sıkıntı dokunmayacağını düşünerek şımarıp böbürlenir. Kur'an, Rum sûresi 33-37. ayetlerde bu nankör ve şımarık insanın hızlı dönüşen ruh halinden bahseder. Bunun yanı sıra insan menfî tavrını o kadar ileri götürür ki rabbinin rahmetine karşı alaycı bir tavra bürünür.⁴⁴³ İnsanoğlunun nefsinde taşıdığı bu kibri kırmak için yüce Allah; Kur'an'da En'âm:17-18, Yûnus:107 ve benzeri âyet-i kerîmelerde her zaman ve her yerde her bakımdan insanın üzerinde, onu yaratan ve ona yön veren rab olduğundan bahseder. İnsanı halden hale

⁴⁴⁰ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 2004, IV, 140-150.

⁴⁴¹ Attar, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, 205.

⁴⁴² Hud, 11/9-10.

⁴⁴³ Fussilet, 41/50-51.

sokan yüce Allah'tır. Kulunu kederden kedere, ardından huzura erdiren de Allah'tır. O halde içinde bulunduğu psikolojik hallerden kötü olanlarının etkisinden kurtulmak insanın elindedir. Şımarıklık, kibir, böbürlenme ve nankörlük hasletleri, birbirini tetikleyen ve besleyen kötü hallerdendir. İnsan, rabbi ile iletişimini kuvvetli tutarak bu halleri hayra tebdil edebilir.⁴⁴⁴

Yüce Allah, Kasas sûresi 77. âyetinde şöyle buyurur: “Allah’ın sana verdiği şeyde ahiret yurdunu kazanmaya bak, dünyadan da payını unutma. Allah sana iyilik yaptığı gibi sen de iyilik yap, yeryüzünde bozgunculuk çıkarma. Şüphesiz Allah bozguncuları sevmez.” Bu nasihatler; erişilemeyecek kadar fazla mal varlığı ile tanınan, Hz. Mûsâ ve Hârûn’un şahsında yüce Allah’ın emirlerine karşı çıktığı için cezalandırılan kişi olarak Kur’ân’da adı geçen Kârûn’a hitaben mü’min kimselerin sarf ettiği sözlerdir. Burada yüce Allah, kuluna verdiği nimetlerin tasarrufuna ilişkin ölçüleri kullarına ilan etmektedir. Bu sebeple insan hem kendi mutluluğunu hem çevresinin huzurunu temin etme adına bu sınırlara riayet etmek durumundadır. Buna göre kişi, sahip olduğu mülk ile öncelikli olarak ahiret yurdundan nasibini arayıp dünyalık hissesi için de azmedecektir. Yüce Allah’ın sıfatıyla sıfatlanıp kendisine ihsanda bulunan rabbi gibi o da çevresine ihsanda bulunmalıdır. Ve son olarak nimete münkir davranıp yeryüzünde bozgunculuk yapmamalıdır. Görüldüğü üzere nimete karşı şükürü ihmal etmek insanı, fesada sürükler.⁴⁴⁵ Bunun yanında nimete karşı gösterilen nankörlük, Allah Teâlâ tarafından zulüm olarak adlandırılmıştır.

Yüce Allah, A‘râf sûresi 17. âyetinde; kovulmuş şeytanın Hz. Âdem’e olan hırsından ötürü intikamını almak için onun çocuklarının önlerinden, arkalarından, sağlarından ve sollarından girerek onları şükürden alıkoyacağından bahseder. Rivayete göre mal biriktirme ile ilgili ayetlerden biri inince Hz. Ömer, Hz. Peygamber’e: “Ne biriktirelim?” diye sorar. Hz. Peygamber de: “*Zikreden dil ile şükreden kalp biriktiriniz*” diye karşılık verir.⁴⁴⁶ Bu durumda şükreden bir kalbin servet biriktirmekten daha faziletli olduğu ortaya çıkmış oluyor.⁴⁴⁷

⁴⁴⁴ Gölcük, *Kur’an ve İnsan*, 41-45.

⁴⁴⁵ Hâlidî, *Kur’ân Öyküleri*, I, 166-167.

⁴⁴⁶ İbn Mâce, “Nikâh”, 27.

⁴⁴⁷ Gazzâlî, *Kalplerin Keşfi / Mukâşefetü'l Kulûp*, 157.

Yüce Allah'ın kuluna nimet olarak verdiği şeyler, kulun nefesine hoş görünmeyebilir. Ancak yüce Allah'ın, kulunun derecesini artırmak için vesile kıldığı zorluk ve sıkıntılara sabrettiği durumlar da Müslüman için nimettir. Buna göre Müslümanların avamı, sâlih kimseler gibi ibadetin ve ilim tahsil etmenin lezzetine eriştiği takdirde mekteplere ilim kesbetmeye, mescitlere ibadet etmeye koşar.⁴⁴⁸

İnsanoğlunun sahip oldukları karşısında nimetlerin asıl sahibini unutup rabbinden yüz çevirmesi, kendisine verilenlerde yetimin yahut fakirin hakkını göz ardı etmesi, var olanla kanaat getireceğine yok olanla yaratıcısına asi gelmesi Allah'ın hoşnut olmadığı hallerdendir. Kur'ân'da bu kimselere verilecek cezanın ya yeryüzünde hizmetine verilen nimetlerin elinden alınması yahut ahirette hak ettiği karşılığı bulması ile verileceği ifade edilmiştir. Kişinin sahip oldukları için mülkün sahibine müteşekkir olması onu, iman dairesinde yükseltir. Müslüman ahlakına yakışmayan nankörlük ise insanı inançsızlığa götürür. İman ve imansızlık söz konusu olduğundan şüphesiz nankörlük yüce Allah'ın gazabını kesbeden hasletlerdendir.

2.7. SABIR

Sözlükte; “dayanma, dayanıklılık” anlamlarına gelen sabır kavramı tasavvuf ilminde; “başa gelen sıkıntılı hallerden dolayı yüce Allah'tan başkasına dert yanmama, şikâyet etmeme” manasında kullanılır.⁴⁴⁹ İnsan, yaşadığı sıkıntılara sabrını onlardan razı olarak gösterebilir. Nitekim Hz. Eyyûb, son kertede rabbine halini arz etmişti. Bu arz etme hali sabra aykırı değildir.⁴⁵⁰ İnsanın günaha meyletme noktasında göstereceği direnç de sabrın bir başka formudur.⁴⁵¹ Allah Teâlâ Kur'ân'da; “Ey iman edenler! Dininizi yaşama konusunda karşılaştığınız her türlü zorluğa sabrederek, namaz kılıp dua ederek Allah'tan yardım isteyin. Bilin ki Allah, sabredenlerle beraberdir”⁴⁵² buyuruyor. Kur'ân'da asıl ve türevleriyle çokça kullanılan sabır kavramının zıttı olarak ceza' kelimesi geçer.⁴⁵³ Ceza'; yakınma, endişe halidir.

⁴⁴⁸ Gazzâlî, *Âbidler Yolu-Minhâcu'l-Âbidîn*, 213.

⁴⁴⁹ Cürçânî, *Ta'rîfât*, 137.

⁴⁵⁰ el-Enbiyâ, 21/83.

⁴⁵¹ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 302.

⁴⁵² el-Bakara, 2/153.

⁴⁵³ İbrâhim, 14/21.

Dünya hayatı, nimetlerin varlığı ve yokluğu sebebiyle bir imtihan sahnesidir. Yüce Allah yarattıklarını; biraz korku, biraz açlık, mal, can ve ürünlerde bir kısım eksiklik ile sınar. Bu sınavlara sabreden kimseyi ise Cennet’le müjdeler. İnsan, bir şeyin varlığına ve yokluğuna aynı tavırla yaklaşabiliyorsa bu, sabırdır.⁴⁵⁴ Bu sınanma hali, her insan için geçerlidir. Yüce Allah, insanoğlunun içindekini ortaya çıkarmak için ölüm ve hayatı yaratmış⁴⁵⁵, ölüm sonrası mükâfat olan Cennet’e ise giriş için kendi yolunda sabretmeyi şart koştur.⁴⁵⁶ Hz. Peygamber de sabrın başka bir yönüne dikkat çekmiş ve “*Gerçek sabır; musibetle ilk karşılaşılana anda gösterilen sabırdır*”⁴⁵⁷ buyurmuştur.

Sabrın en faziletlisi yüce Allah’a karşı gösterilendir. Birçok insan fakirliğe, musibetlere ya da çevresinin verdiği eziyetlere tahammül gösterir de Allah’a karşı sabırda sebât edemez. Çünkü insanın rabbine karşı göstereceği sabrın temeli doğru bir murakabe ve vakte riayet ile kişinin zihnini kontrol altına almasına bağlıdır. Gerçek sabır insandaki azgın nefsin sekînete ermesinden zuhur eder. Nefsin huzuru ise ancak üstündeki dünya pasını temizlemesiyle mümkün olur. Nefis, kirlerinden tevbe ile arındığında huysuzluğu ortadan kalkar ve rabbinin kaderine rıza gösterir.⁴⁵⁸

Mevcudâtın içinde melekler yalnızca ibadet ve tazim yapmak üzere yaratılmışken hayvanlarda herhangi bir sorumluluk yoktur. İyi ve kötü arasında bir mücadele veren sadece insandır. Her an halden hale giren insan, bu mücadelede dinin emir ve yasaklarına göre bir tutum takınır ve iyiye yönelirse tavsiye edilen sabra bürünmüş olur. Kişinin sabrı imanını ile doğru orantılıdır. İnsan, zararlı eylemlerin dünya ve ahiretine yönelik olumsuz etkilerinin ne kadar bilincinde olursa sabrı da o denli kuvvetli olur.⁴⁵⁹

Her şeyin bir özü vardır. İnsanın özü akıl, aklın özü sabırdır. O nedenle kişi dilediği kadar ilmin rehberliğinde yürüse de iradesini sabırla desteklemedikçe istikamete ulaşamaz. Müslüman sabrederek nefisine gem vurur, ilimle ise yüksek mertebeleri kesbeder.⁴⁶⁰

⁴⁵⁴ el-Bakara, 155-156.

⁴⁵⁵ el-Mülk, 67/2.

⁴⁵⁶ Âl-i İmrân, 3/142.

⁴⁵⁷ Buhârî, “Cenâiz”, 31.

⁴⁵⁸ Sühreverdî, *Âvârifü'l Meârif*, 620.

⁴⁵⁹ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 2004, IV, 88.

⁴⁶⁰ Sühreverdî, *Âvârifü'l Meârif*, 635.

2.7.1. Kur'ân'da Sabır Kavramına İlişkin Bazı Hâdiseler

Hız. İdris'ten sonra, insanoğlu yeniden şırmarmış ve sapkınlığa düşmüştü. Bu kez yüce Allah, kavmine Hız. Nuh'u peygamber olarak gönderdi. Hız. Nuh, tebliğ vazifesini ifa için halkına Tevhid'i anlatıyor ve iman etmeleri için gayret gösteriyordu. Ancak kavminin büyük çoğunluğu Hız. Nuh'u ve getirdiklerini yalanlıyor, hak yoldan yüzlerini çevirip yüce Allah'ın peygamberine sözlü eza veriyorlardı.⁴⁶¹ Uzun bir ömür yaşayan Hız. Nuh, yüzlerce yıl kavmine yapmış olduğu davette hiçbir sûrette mal ya da başka bir karşılık beklemeden görevini yerine getirmiştir.⁴⁶² Halkını bazen açıktan bazen gizliden gizliye, bazı zamanlarda onlarla birebir konuşarak kalplerine dokunmaya çalışsa da çok azı dışında kimse imanın lezzetli tadına bakmayı istemedi. Artık uzun yıllar çabalamasına rağmen kayda değer bir gelişimin olmadığını gören Hız. Nuh, yüce Allah'tan intikamını almasını diledi. İnsanları yoldan çıkaran zalimlerin helâkı için O'ndan yardım istedi. Allah Teâlâ da peygamberine bir gemi inşa etmesini emretti ve gelecek olan azabı müjdeledi. Hız. Nuh'un gemi yaptığına şahit olan münkir halk ise onu rahatsız etmeye ve üzmeye devam etti. Ayrıca bu halkın içinde, kendi hanesinden bir oğlu ve hanımı da vardır.⁴⁶³ Bunlar yüce Allah'ın peygamberinin en yakını olmalarına karşın hidâyete erişememiş nasipsizlerin başıdır. Tufandan da nasiplerini aldılar. İşte Hız. Nuh, kavminin ve en yakınlarının gaflet ve dalalet hatta hıyanetlerine uzun yıllar böyle sabretmek zorunda kalır.

İnsan, sabrı yalnızca yaşanan acılara karşı gösterilmesi gereken bir aksülamel olarak bilir. Ancak Hız. Nuh'un ailesinin ve kavminin içinde bulunduğu gaflet ve dalalet hatta hıyanet haline karşı büründüğü sabır, sabrın dört halinden ilkidir. Bu sabır; günah ve haram olan şeylere karşı kişide zuhur eden haldir. Hız. Nuh'un kavminin yaptıklarından ve oğlu ile eşinin sapkınlardan sakınmış olması buna örnektir.⁴⁶⁴

Hız. Eyyûb, Hız. İbrâhim soyundan gelen bir peygamber olarak Ürdün'ün güneyinde tebliğ vazifesini yerine getirmiştir. Yüce Allah, kendisine çokça mal ve evlat vermiştir. Bir gün çetin bir imtihana tabi tutulmuş ve tüm mal ve evlatlarını kaybetmiştir. İmtihani bununla da bitmemiş bedeninde bazı hastalıklar zuhur etmeye başlamıştır. Bu

⁴⁶¹ Hûd, 11/27.

⁴⁶² el-Ankebût, 29/14.

⁴⁶³ et-Tahrîm, 66/10.

⁴⁶⁴ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 2004, IV, 95.

rahatsızlıklar Hz. Eyyûb'ü hareket etmekten bile alıkoyacak kadar çetindir. Ne zaman ki hastalık Hz. Eyyûb'un zikrini engelleyecek şekilde diline uzanmış⁴⁶⁵ o zaman Hz. Eyyûb: "Rabbim! Başıma bir dert geldi, kötü bir hastalığa yakalandım. Sen şefkat ve merhamet gösterenlerin en yücesisin (Bana şifa ver)"⁴⁶⁶ diye rabbine yalvarmıştı. İmtihanın zor ve dayanılmaz olmasına karşın Hz. Eyyûb'un ilk anda ve devamlı göstermiş olduğu sabır, yüce Allah'ı hoşnut etmiş ve bu sebepten Hz. Eyyûb'un kaybettiği her şeyi yeniden ona vermek sûretiyle ayağını yere vurmasını ünlemiştir.⁴⁶⁷

Hz. Eyyûb, içinde bulunduğu sıkıntılı halde dahi ibadet ve taatinden vazgeçmemiş ve rabbiyle ünsiyet kurma gayretinden uzaklaşmamıştır. Ne zaman ki ibadetlerini yapamayacak kadar hastalığı onu engeller olmuş o vakit sabretmek yerine durumunu Rabbine arz etmiştir. Burada sabrın ikinci versiyonu; ibadet ve taatin meşakkatine sabretmek dikkatlere sunuluyor. Hastalığı Hz. Eyyûb'ü bitkin ve çaresiz bıraksa da o, tahammül göstererek üzerine düşen ibadeti yerine getirmiştir.⁴⁶⁸

Hz. Yakup; evlatları arasında Hz. Yusûf'a farklı bir muhabbet duyuyor, onu her şeyden esirgemeye çalışıyordu. Bu durum ise diğer kardeşler arasında kıskançlığa ve hasede sebep olmuştu. Bu yüzden Hz. Yusûf'u babalarının yanından alıp uzaklara gönderecek planlar yapmaya başladılar.⁴⁶⁹ Kurulmak istenen tuzaklardan en sevimlisi kuyuya atma fikriydi. Böylelikle Hz. Yusûf'u yanlarında götürmek için babalarından izin alıp planlarını uyguladılar. Geri döndüklerinde Hz. Yakup'un korkusunu gerçekleşmiş gibi gösterip Hz. Yusûf'un kanlı gömleğini babalarına verdiler. Hz. Yakup, işlerin görüldüğü gibi olmadığını, çocuklarının bir fenalık yaptığını anladığında: "Hayır, anlaşılıyor ki kıskançlık duygularınız size çok kötü bir iş yaptırmış. Artık bana düşen güzelce sabretmektir. Sizin bu uydurup yakıştırmalarınıza karşı yardımı sadece Allah'tan bekleyeceğim"⁴⁷⁰ dedi. Hz. Yakup'un olanlar karşısında dehşet yaşamaması, olanca sakinliğiyle Rabbine sığınıp sabretmeyi tercih etmesi Allah'ın kaderine razı oluşunun da bir örneği idi.

⁴⁶⁵ Bursalı, *Peygamberler Tarihi*, 146-152.

⁴⁶⁶ el-Enbiyâ, 21/83.

⁴⁶⁷ Sâd, 38/42.

⁴⁶⁸ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 2004, IV, 95.

⁴⁶⁹ Yusûf, 12/9-10.

⁴⁷⁰ Yusûf, 12/18.

Hız. Yakup, çocuklarının Hız. Yusûf ile ilgili niyetlerinin ve ona yaptıklarının farkındadır ancak yine de onları cezalandırma ya da onlardan intikam alma yoluna gitmemiştir. Aksine rabbine sığınarak sabretmeyi tercih etmiştir. Bu nevi sabır, sabrın üçüncü formu; nefsin istediğı şekilde intikam almama ya da yapılan kötülüğe kötülük ile cevap vermeme halidir.⁴⁷¹

İmrân'ın karısı bir gün: "Rabbim, karnımdaki çocuğı yalnız sana hizmet etmek üzere adadım, bu dileğimi kabul buyur" diye dua eder. Doğumdan sonra adadığı çocuğın kız olduğunu gördüğünde, rabbinin en iyisini bileceğine sığınarak çocuğunu yüce Allah'a emanet etti. Rabbi de Meryem'i memnuniyetle mabet hizmetine kabul etti. Zekerıyya'yı ise ona bakmakla görevlendirdi.⁴⁷² Hız. Meryem, iffetiyle ön plana çıkan tertemiz bir kadındı. Bir zamanlar yüce Allah, Cebrail vasıtasıyla Meryem'e kendi kelimesini müjdelemişti.⁴⁷³ Eline erkek eli dahi değmemişken toplumun nazarında iffeti ile nam salmış bir kadının dünyaya babasız bir çocuk getirdiğine insanları inandırması elbette güçtü. Ancak yüce Allah, onu beşikteki çocuğı konuşturarak destekleyecekti.⁴⁷⁴ Nihâyet Hız. Meryem hamile kaldığında halktan uzak bir yere çekildi.⁴⁷⁵ Doğum sancıları dolayısıyla altına oturduğu hurma ağacının dibinde: "Keşke bu iş gelmeden önce ölseydim de adı sanı unutulup giden biri olsaydım"⁴⁷⁶ diye içinde bulunduğu halin sıkıntısından dertlenmeye başladı. Allah Teâlâ ise Hız. Meryem'i söylenebilecek sözlerin en güzeliyle teselli ediyordu: "Ey Meryem! Üzülme artık ye, iç, haydi gözün aydın olsun. Eğer biri senin bu konuyla ilgili üstüne gelmeye çalışırsa Rabbin için sükût orucu tuttuğunu söyle."⁴⁷⁷ Bu teselliden sonra Hız. Meryem ferahlamış ve çocuğunu kucağına alıp halkın karşısına çıkmıştı. Halkı onu çirkinlikle suçluyor ve tekdir ediyordu. Hız. Meryem ise çocuğı işaret edip onunla konuşulmasını istiyordu.⁴⁷⁸ Yüce Allah'ın desteklemesi sayesinde Hız. Meryem hem içinde bulunduğu sıkıntılı halden kurtulmuş hem de bir peygamber annesi olma şerefine nail olmuştur.

⁴⁷¹ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 2004, IV, 95.

⁴⁷² Âl-i İmrân, 3/35-37.

⁴⁷³ Âl-i İmrân, 3/45.

⁴⁷⁴ Âl-i İmrân, 3/46.

⁴⁷⁵ Meryem, 19/22.

⁴⁷⁶ Meryem, 19/23.

⁴⁷⁷ Meryem, 19/24-26.

⁴⁷⁸ Meryem, 19/27-29.

Hz. Meryem, iffeti ve edebi ile bilinen temiz bir hanım iken yüce Allah'ın buyruğu doğrultusunda ağır bir imtihanı yüklenmiş ve buna rabbinin inâyeti ile sabretmiştir. Bu nevi sabır ise acı ve musibetlere tahammül babındandır. Bir erkek ile münasebet kurmadan doğacak çocuğunun fiziki ve manevi sıkıntılarına, halkının sözlü tacizlerine gösterdiği sabır buna örnektir.⁴⁷⁹

Kur'ân'da Bakara sûresinin 246-251. ayetlerinde geçen Tâlut ve Calût kıssası da bu bahis de anlatılacak bir diğer misaldir. Buna göre Hz. Mûsâ'dan sonra İsrâiloğulları, peygamberlerinden Allah Teâlâ yolunda savaşmak için kendilerine bir kral tayin etmesi talebinde bulunur. Peygamber, yüce Allah'ın Tâlut'u kral olarak seçtiğini İsrâiloğulları'na haber verir ancak onlar Tâlut'u kral olarak tanımadıklarını ilan ederler. Tâlut'un ilmen ve bedenen üstün kılındığını kavmine anlatmaya çalışan peygamber, ayrıca Tâlut'un seçilmiş olmasının işareti olarak Hz. Mûsâ ve Hz. Harun'dan kalan eserlerin bir sandık içinde kendisine getirilmesi olduğunu söyler. Neticede Tâlut, ordularını toplayıp Calût ile savaşmak için yola çıktığında askerlerine yüce Allah'ın kendilerini bir nehirle sınavacağını haber verir. Bu nehirden içmeyenlerin ya da az içenlerin kendisine bağlı olduğu ortaya çıkacaktır. Çok azı hariç büyük çoğunluğu sudan içmiştir ancak Tâlut ve kendisine bağlı az bir kuvvet nehri geçebilmiştir. Sudan içenler düşmana saldırmak için kendilerinde güç bulamazken Tâlut ve iman edenler, "Nice azlar çoğa galip gelmiştir" inancıyla Calût ile savaşarak galip gelmiştir.⁴⁸⁰

Yüce Allah'ın kendilerini imtihan edeceği bilgisi ve imtihan olunacakları husus kendilerine haber verilmesine karşın İsrâiloğulları'nın nehrin suyunun cazibesine ve susuzluğa tahammül gösterememiş olmaları, sınıandıkları hususta başarısız olmalarına sebep olmuştur. Krallarına sadakatlerini ispatlamaları için imtihan edilen İsrâiloğulları, sabırla sınanmıştır. O halde sadakatin bel kemiği sabırdır. Dünyada imtihan ve elemin bitmeyeceğini bilen insan için yüce Allah'a ve peygamberlerine olan sadakatini göstermenin en temel yolu, yaşadıklarına sabretmesidir.

2.7.2. Gazap Bağlamında Sabırsız İnsanın Durumu

İnsanoğlu; doğumla birlikte yeryüzünün türlü sıkıntı ve zorlukları ile karşılaşmaya başlar. Onun hayatı bir elemden kurtulup diğerinin ağına düşmekle sürüp gider. "Biz

⁴⁷⁹ *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 2004, 4/95.

⁴⁸⁰ Ali Osman Kurt, "Tâlut", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2010, 39/552.

insanı zorluk içinde yarattık.”⁴⁸¹ Bu hayat serüveninde insanoğlu karşılaştığı durumlara göre halden hale girer. Hiçbir zaman uzun süreliğine bir halin içinde kalmaz.⁴⁸² Her an değişip dönüşen hayatında insan; sıkıntılı şartlara sabretmeli, işlerinin yolunda olduğu durumlarda ise şükretmelidir.

Müslümanların imanının tezahürü sâlih amellerdir. Bu ameller ise iki şekilde kendisini gösterir: şükür ve sabır. Kişinin hayatında yapma üzerine kurulu ameller şükür; yapmama üzerine kurulu ameller ise sabır olarak adlandırılır. Sabır hususunda insanlar üç takımdır. İlk grup; hiçbir sûrette sabretmez. Dünyanın gereksiz zevk ve eğlencelerine, günahlarına karşı hiçbir direnç göstermez. Bunların tavırları tıpkı hayvaninkine benzer.⁴⁸³ İkinci grup, imtihan edildikleri hususların tamamına karşı övülen sabrı gösterir.⁴⁸⁴ Üçüncü grup insanlar ise bazen sabırlı bazen sabırsız olur. Yüce Allah’ın emir ve nehiylerinden bazısına sabır göstermek kolayken bazısına zordur. Zor olanlarına tahammül gösterip sabretmenin yolu razı olmaktan geçiyor. Nitekim Hz. Peygamber, Tirmizî’de (v. 279/892) geçen bir hadisinde: “Allah’a rıza derecesinde kulluk yap. Bunu yapamazsan sabır göster. Çünkü hoşlanmadığın şeye sabır göstermekte de çok hayır vardır”⁴⁸⁵ buyurur.⁴⁸⁶

Yüce Allah’ın hoşnut olmadığı sabırsızlığın ilacı olarak selef âlimleri ilim ve ameli göstermiştir. İnsanoğlunun emredilenlerdeki hayrı, faydayı ve lezzeti; nehiylerdeki zarar, külfet ve noksanlığı bilmesi ondaki sabırsızlığı dizginleyecektir. Bunun yanında şehvet gücünü kırması için Müslümanın oruç tutması yahut şehveti tetikleyen bakma eyleminden uzak durması da sabrını güçlendirecektir.⁴⁸⁷

*"Kişi, dinine göre imtihana tâbi tutulur. Eğer kişi dininde sağlam olursa, onun imtihanı zorlaştırılır, yok eğer dininde zayıf olursa, onun da imtihanı hafifletilir."*⁴⁸⁸ Burada “din” kelimesinden kastedilen şey; kişinin imtihanlar karşısında sebât etmesini sağlayacak olan imanıdır. O halde insanoğlunun dini, sabrı kadardır. Yüce Allah,

⁴⁸¹ el-Beled, 90/4.

⁴⁸² Gölcük, *Kur'an ve İnsan*, 49.

⁴⁸³ Muhammed, 47/12.

⁴⁸⁴ el-Fecr, 89/28.

⁴⁸⁵ Ahmed b. Hanbel, “*el-Müsned*”: 307.

⁴⁸⁶ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 2004, 4/90-93.

⁴⁸⁷ İbn Kayyim el-Cevziyye, *Uddetu's-sabirin ve zahiretu's-şakirin (Sabredenler ve Şükredenler)*, (Çev.: Zeynel Abidin Tatlılıoğlu), 2021, 58.

⁴⁸⁸ Tirmizî, 2398; Ahmed, 2/171.

insanlara ibret ve örnek olması maksadıyla Kur’ân’da birçok peygamberin imtihanlar karşısında gösterdiği sabır örneklerinden bahseder. Hz. Yusûf; kardeşlerinin eziyetlerine, kuyuya atılmaya, köle olarak satılıp efendisinin hanımının kendisini ayartma çabalarına tahammül göstermiştir. Müslümanlar da yakın akrabaları ile münasebetlerini, darda kaldığında sığınacağı kimseyi, nefsiyle mücadele vermede Hz. Yusûf’u örnek almalıdır.⁴⁸⁹

İnsan yaşadığı zorluk ve sıkıntılar karşısında Rabbine sığınır ve O’na yakarır bu şikâyetlenme olmaz. Nitekim Hz. Eyyûb’un geçirdiği hastalıktan dolayı rabbine yakarışı,⁴⁹⁰ Hz. Yakup’un oğluna özlemini rabbine arz etmesi;⁴⁹¹ Allah Teâlâ tarafından övülen sabır örneklerindendir. İmtihanlar karşısında Allah’ın hoşnut olmadığı hal ve tutum ise insanın lîsânı-ı hal ile yahut sözle içinde bulunduğu halden razı olmadığını beyan etmesidir. Müslümanın yüce Allah’a veya insanlara şikâyetlenmesi arasında büyük fark vardır. İnsanlara halin arz edilmesi, selef tarafından sabırsızlık olarak addedilmiştir. O yüzden insan yalnızca sebeplerin yaratıcısına sığınıp sabır nimetinin de sahibi olan rabbine derdini arz etmelidir.⁴⁹²

İnsanoğlunun verdiği en ağır imtihan ölümdür. Bu sebeple insan, ölümsüzlüğün sırrını hala araştırmaktadır. Ölümle imtihan olduğunda Müslüman selîm bir kalp ile bunu göğüslemelidir. Hz. Peygamber: “*Ölüler için yanaklarını döven, yakalarını yırtan, câhiliye devrinin âdeti üzere feryat ve figan eden bizden değildir*”⁴⁹³ hadîsi Müslümanlar için yazılmış reçetedir. Kişinin yakınları için gözyaşı akıtması rahmettir. Bu hadîs ile insana çiğnememesi gereken sınırlar gösterilmiştir. Ölüm karşısında sabrın sırrı ise kişinin ölmeden önce ölümü tanınması ile mümkün olur.⁴⁹⁴

İnsanın başına bela, iki sebepten gelir. Birincisi, kişinin sabırsız olması ve kötü yollara başvurmamasından kaynaklanır. İkincisi ise kişinin günahlarından arınması için başına gelir. Her iki durumda da sabredenın akıbeti hayırlıdır. Müslüman için bela ne kadar çoğalırsa çoğalsın sabretmek, itaati ve ibadeti bırakmamak isabetli olacaktır.⁴⁹⁵

⁴⁸⁹ Cevziyye, *İki Hicret Yolu Dünya ve Ahiret Muthuluğunun Kapısı*, 67.

⁴⁹⁰ el-Enbiyâ, 21/83.

⁴⁹¹ Yusûf, 12/86.

⁴⁹² Cevziyye, *Sabredenler ve Şükredenler*, 18.

⁴⁹³ Buhârî, “Cenâ’iz”, 37; Müslim, “İmân”, 166.

⁴⁹⁴ Cevziyye, *Sabredenler ve Şükredenler*, 110.

⁴⁹⁵ Geylânî, *Fütûhu’l Gayb*, 135.

2.8. ZİKİR

Sözlükte; “anmak, hatırlamak, yâd etmek” anlamlarına gelen zikir kavramı tasavvufta, yüce Allah’tan gafil olmama halidir.⁴⁹⁶ İnsan, nisan ile maluldür. Zikir ise nisanın zıddıdır. Tasavvuf ehlinin tutunduğu en temel eylemlerin başında gelen zikir; yüce Allah’ı belli cümleler yahut kelimelerle anmaktır.⁴⁹⁷ Bu, kulu gafletten koruyan manevi bir zırhtır. Gündelik hayatın hızlı akışı içinde ancak “Kalpler, Allah’ı anarak gerçekten huzur bulur”⁴⁹⁸ âyetinin ifası ile kullar mutluluğu yakalar. İnsan ne ile meşgul olur ise zikri de ona tabi olur.

Kur’ân’da zikir kavramı birçok farklı anlamda kullanılmaktadır. Bunlardan Kur’ân-ı Kerîm,⁴⁹⁹ Cum’a namazı,⁵⁰⁰ bizzat anmak hatırlamak⁵⁰¹ manaları öne çıkmaktadır. Bazı âyetlerde “dünya malı ve evladın, insanı Allah’ı anmaktan alıkoymaması”⁵⁰² gerektiği, “ticaretin değiştiremediği zikre tutunmuş kimselere Allah adamı”⁵⁰³ övgüsü ve vurgusu yapılırken “Benim kitabımdan kim yüz çevirirse bilsin ki o, dünyada darlık ve sıkıntı çekecektir”⁵⁰⁴ ikazı dikkatlere sunulmaktadır.

Gazzâlî’ye göre Kur’ân okumaktan sonra dille yapılan en faziletli ve üstün ibadet zikretmektir. Ona göre zikir, “Allah’ı tevhîd ve ta’zim ile anmaktır.”⁵⁰⁵ Buna göre tefekkür de zikrin farklı bir boyutu olarak karşımıza çıkar. İnsan tefekkür ederek yaratılanlar üzerinden yüce Allah’ın kudret ve ilminin izini sürer. Bu sayede kâinatta gördüğü her varlıkta rabbini anmış olur.⁵⁰⁶

Tarikatların temelde uyguladıkları zikrin iki çeşidi vardır. Hz. Ebû Bekr (r.a) kanalıyla gelen meşrepler sessiz zikri, Hz. Ali (r.a) kanalıyla gelen meşrepler sesli zikri şiar edinmiştir. Hasan-ı Basrî Hazretlerine göre zikir iki çeşittir: Birincisi oturduğu yerde

⁴⁹⁶ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 393.

⁴⁹⁷ Cürcânî, *Ta’rifât*, 109.

⁴⁹⁸ er-Ra’d, 13/28.

⁴⁹⁹ el-Hicr, 15/9.

⁵⁰⁰ el-Cum’a, 62/9.

⁵⁰¹ el-Bakara, 2/152.

⁵⁰² el-Münâfikûn, 63/9.

⁵⁰³ en-Nûr, 24/37.

⁵⁰⁴ Tâhâ, 20/124.

⁵⁰⁵ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi’-d-Dîn*, Hikmet Neşriyat, İstanbul 2004, 1/467.

⁵⁰⁶ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi’-d-Dîn*, 2004, VI, 475.

yüce Allah'ı anmak, diğeri ise günahlar karşısında O'nu hatırlayıp kendini uzak tutmaktır. İkincisinin daha üstün olduğunu ekler.⁵⁰⁷

“Bunun yerine, ‘Allah dilerse (inşallah) şu işi yarın yapacağım’ de. Şayet inşallah demeyi unutursan Rabbini an ve ‘Umulur ki Rabbim beni sözlü olarak inşallah demekten daha ileri boyutta bir teslimiyet şuuruna ulaştırır’ temennisinde bulun”⁵⁰⁸ âyeti Allah'ı gündelik hayatın her anında hatırlamanın gerekli olduğunun işaretidir. İnsan, yaşamını devam ettirmek için yapacağı her eylemde harekete geçmeden evvel mutlak sûrette Allah'ın iradesi olmadan bir yaprak dahi kımıldamayacağını bilincinde olmalıdır.⁵⁰⁹

2.8.1. Kur'ân'da Zikir Kavramına İlişkin Bazı Hâdiseler

Hız. Mûsâ bilge kişi ile yapacağı yolculuğun başında sabredeceğine dair “İnşallah” diyerek Rabbinin inâyetini dilerken şahit olduğu olaylar hususunda muhalefet etmemeye dair bu inâyeti dilemeyi ihmal etmiştir.⁵¹⁰ Hız. Mûsâ bir peygamber olması hasebiyle Allah'ı bu hususta kasıtlı olarak zikretmemiş olamaz. Peygamber kıssalarının her bir detayı insanlara ibret olsun diyeilmek ilmek işlenmiştir.⁵¹¹ İnsanoğlunun; sahip olduğu sınırlı kuvvet ile sınırsız eylem icra etme gayreti, kendisine bu kuvveti ihsan eden anmama gafleti⁵¹² Allah'ın gazabıyla ikaz ettiği hususlardandır.

Zikir ile ilgili bir başka bahis Hız. Zekeriya'nın kıssasında geçer. Yüce Allah; Hız. Zekeriya'dan bahsedeceği zaman “Zekeriya'yı da hatırla”⁵¹³ diye başlar. O'nun hayatı zikirle iç içe geçmiştir. Vücudunun kemikleri zayıflayıp gevşemiş, saçları ağarmış olmasına rağmen Allah'tan yerine varis olacak bir çocuk niyazında bulundu.⁵¹⁴ Âlemi yoktan var eden Allah için var olandan var etmek güç olmayacağından ihtiyar olmalarına karşın onlara “Yahya” adında bir çocuk ihsan etti.⁵¹⁵ Bunun gerçekleşeceğinin alameti olarak da Hız. Zekeriya'nın sağlam olduğu halde üç gün insanlarla konuşamaz hale gelmesi gösterilir.⁵¹⁶ Hız. Zekeriya, insanlarla tek kelime konuşamadı. Ancak yüce Allah'ı

⁵⁰⁷ Gazzâlî, *İhyâ*, 1/470.

⁵⁰⁸ el-Kehf, 18/24.

⁵⁰⁹ el-En'âm, 6/59.

⁵¹⁰ el-Kehf, 18/69.

⁵¹¹ Yûsuf, 12/111.

⁵¹² el-A'râf, 7/205.

⁵¹³ el-Enbiyâ, 21/89.

⁵¹⁴ Meryem, 19/4-5.

⁵¹⁵ Meryem, 19/9.

⁵¹⁶ Meryem, 19/10.

zikrederken dilinin düğümü çözülüyor, insanlarla konuşacağı zaman dili tutuluyordu. İnsan yaratılışında dilin vazifesi çevresiyle iletişim kurmaktır. Ancak yüce Allah; Hz. Zekeriya'ya verdiği ihsana alamet olarak dilinin çevresiyle kuracağı iletişim kabiliyetini almış ve yalnız kendisini anması için Hz. Zekeriya'ya müsaade vermiştir.⁵¹⁷

Mekke döneminde müşrikler Hz. Peygamber'i müşkül duruma düşürmek için bazı sorular soruyordu. Bir gün gelip O'na; Ashab-ı Kehf, yeryüzünün doğusuna ve batısına giden kişi ve ruh konularında soru sordular. Resûl-i Ekrem bu sorulara ertesi gün cevap vereceğini söylese de Müslüman âlimlere göre "İnşallah" demeyi unuttuğu için ertesi gün Allah'tan kendisine herhangi bir vahiy gelmedi. Müşriklerin Hz. Peygamber'e sataşmaya başladığı yaklaşık on beş gün sonra Allah Teâlâ Kehf sûresini müşriklere cevap olarak indirdi. Bu sûrenin 23-24. ayetlerinde Allah, peygamberine "Bir işi yarın yapacağına dair kesin bir ifade kullanma yalnız Allah dilerse yapacağım de" buyurur. Hz. Peygamber, "Allah dilerse" sözünü söyleyerek işini yapmaktan çok daha öte bir teslimiyete sahipti ancak Allah yine de hatırlanmayı gerekli görmüştür.

2.8.2. Gazap Bağlamında Gâfil İnsanın Durumu

İnsan ve rabbi arasında dikey eksenli –yukarıdan aşağıya, aşağıdan yukarıya- bir ilişki vardır. Bu ilişkiden bihaber olan câhil insan, rabbini unutmuş ve hayat döngüsünde rabbinin etkisini yok sayma yoluna gitmiştir. Ancak varoluşun başlangıcından beri yüce Allah; tenzilât vesilesiyle yaratılmışlar ile muhatap olmuştur. İnsanoğlu ise zikir yahut salât denilebilecek genel ibadetler formu ile buna karşılık vermiştir. Tanrı, sadece insanlar için değil tüm yaratılmışlar için hayatın merkezinde olan bir varlıktır. "Mutlak Yaratıcı" olan Hz. Allah, kullarının feraha ve felaha ermesi için zikrini şart koşturmuştur. Şüphesiz bundan gafil olan insan; sıkıntı ve dardadır.⁵¹⁸

Ali b. Sehl (v. 307/919) bir gün Cüneyd hazretlerine yazdığı mektupta şöyle dedi: "Uyku gaflettir. Yüce Allah'ın muhibbi olan kimse odur ki vaktini uykuya vermeye. Aksi halde maksudundan geri kalır." Tasavvuf ehlinin "Az uyu, az ye, az konuş" düsturunun da tasdikleyicisi olan bu ifadeler ancak âvam için mümkün olabilir. Buna göre İslam geleneğinde, âlimin uykusu câhilin ibadetinden faziletlidir.⁵¹⁹ Ârîfin gönül gözü açıldığı

⁵¹⁷ Kuşeyrî, *Leṭâ'ifü'l-işârât*, V-IV, 1165.

⁵¹⁸ İzutsu, *Kur'an'da Tanrı ve İnsan*, 121-125.

⁵¹⁹ Attar, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, 152.

vakit gaflet gözü yumulur. Müslüman kişinin zikri onun gıdası, rahatı ve ünsü olur. Kim de dünyaya sırt çevirirse gönlü aydınlanır.⁵²⁰

İnsan, rabbini anmayı ihmal ettiği vakit kalbi gaflet örtüsüne sarınır. İnsan, en büyük düşmanı şeytan ve dostlarının düşmanlıklarını unutmaya başlar. Bu sebeple de şeytanın vesveselerine kapı aralamış olur. Bundan sonra savunmasız kalan insan artık şeytanın ordularına katılmaya hazırdır. Bu yüzden insan daha vesvese riskiyle karşılaşmadan tedbirini almalı ve her an ve zeminde mutlak sûrette rabbini anmalıdır.⁵²¹ İnsan; yüce Allah'ı anmayı unutan, bu sebeple Allah'ın kendilerini unutturduğu münafık kimseler gibi olmamalıdır.⁵²²

Uyûnü'l-aḥbâr adlı eserde Şakîk-ı Belhî'nin (v. 194/810) şu ifadeleri aktarılır: “İnsanlar şu üç sözü söylerler ama davranışları sözlerine ters düşer. Birincisi «Biz Allah'ın kuluyuz» derler, fakat başıboşlar gibi davranırlar. «Allah bizim rızkımıza kefildir» derler fakat kalpleri yalnız dünya ile dünya varlığı biriktirmekle tatmin olur. «Ölümden kurtuluşumuz yoktur» derler fakat hiç ölmeyecekmiş gibi hareket ederler, bu durum da hiç şüphesiz sözlerine ters düşer.⁵²³ Şüphesiz bu üç hal, insanın gaflet anlarını özetleyen hallerdir.

Bir hadîs-i kutsîde Allah Teâlâ şöyle buyuruyor: "*Kulum beni içinden anınca ben onu içimden anarım. Beni kalabalık arasında anarsa ben de onu daha hayırlı bir kalabalık içinde anarım. Bana bir karış yaklaşırsa ben de ona bir dirsek boyu yaklaşıyorum. Bana bir dirsek boyu yaklaşırsa ben de ona bir kulaç yaklaşıyorum. Bana doğru yürüyünce ben ona doğru koşa koşa giderim.*"⁵²⁴ Buna göre yüce Allah, kendisini zikreden kuluna hep daha fazlasını vaat ediyor. Bununla birlikte Allah, bu kullarına öyle merhametlidir ki kendisini zikreden kullarının arasında farklı bir sebepten bulunan bir başkasını bile zikredenlerle birlikte bağışlar.⁵²⁵

Yüce Allah; kullarıyla vahiy yolu ile kurduğu iletişimin neticesinde, kullarının iman edip boyun eğmelerini ister. Kullar da yapmış oldukları zikir ve duâ sebebiyle rablerinin kendilerine icabet etmesini ümit eder. Yaratıcı ve yaratılanlar arasında kurulmuş bu -

⁵²⁰ Attar, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, 92.

⁵²¹ Hâlidî, *Kur'ân Öyküleri*, 2005, 2/90-93.

⁵²² el-Hasr, 59/19.

⁵²³ Gazzâlî, *Kalplerin Keşfi / Mukâşşefetü'l Kulûp*, 34.

⁵²⁴ İbn Mâce, “Kitâbü'l-Edeb”, (No.3822).

⁵²⁵ Gazzâlî, *Kalplerin Keşfi / Mukâşşefetü'l Kulûp*, 167.

yukarıdan aşağıya ve aşağıdan yukarıya- çift yönlü ilişkide⁵²⁶ Allah her an kullarına nimetini bahşetmektedir. Bu ilişkide insanın, gaflete düşüp üzerine düşeni yapmadığı takdirde Allah'ın gazabını üzerine çekeceğini bilmesi gerekmektedir.

⁵²⁶ Izutsu, *Kur'an'da Tanrı ve İnsan*, 285-286.

SONUÇ

Hız. Allah; insanı yaratıp ona ruhundan üflemiştir. O, bunu yarattıkları arasında yalnızca insana lütfetmiş ve onu mahlukât arasında “en şerefli” olarak vasıflandırmıştır. Yine Hız. Allah; insanın özüne erdemi ve kötülüğü yüklemiştir. Bununla insanın imtihan dünyasında hayra ve şerre yönelimini ölçmeyi irade buyurmuştur.

Özellikle hicri üçüncü asırdan sonra ortaya çıkan İslâmî ilimlerin terminolojisine bakıldığında, kavramların çoğunun Hadîs-i Şerîf yahut Kur’ân-ı Kerîm kaynaklı olduğu fark edilir. Bu kavramların çıkış noktası Kur’ân-ı Kerîm ya da Hadîs-i Şerîf olsa da terimleşen kavramların anlam daralmasına veya genişlemesine uğradığı muhakkaktır. Her çağda değişen nesil ve onların anlama kabiliyeti, Kur’ân-ı Kerîm’i idrak yetisini de şüphesiz etkilemiştir. Ancak çalışmada dikkate alınan husus; tasavvufî bazı kavramları, çıkış noktaları da dikkate alınarak Kur’ân kıssalarından uygun misaller vermek suretiyle açıklamak olmuştur.

Kur’ân-ı Kerîm kıssaları, kavramları temellendirip desteklemek için zengin bir materyale sahiptir. Örneğin; Ashâb-ı Kehf kıssasında özellikle ön plana çıkan mağara metaforu, tasavvufta halvet halini çağrıştırmaktadır. Buna göre mağara; insanın dış dünya ile bağını kesecek, yaşanabilecek tehlikeli durumlardan onu koruyacak ve bunun yanında insanın kendisiyle baş başa kalabileceği bir mekândır. Bunun yanında mağara ehlinin, zalim yöneticinin şirk baskısından kurtulmak için mağaraya sığınması ve uzun bir süre uykuda rableri tarafından korunmuş olmaları yine tasavvufta halvet halini desteklemektedir. Mağara ehli, uyanırken zalim hükümdarın emrinde, uykularında ise rablerinin muhafazasındadır. Uyku halinde insanın uzuvları sağlıklı olmasına karşın dışarıdan gelecek etkilere büyük oranda kapalıdır. Buna göre halvet kavramı, mutasavvıflar tarafından mağara ehlinin içinde bulunduğu bu uyku haline benzetilmiştir.

Hız. Allah’ın Kur’ân-ı Kerîm’de bildirdiği üzere Hız. Mûsâ’nın hayatı çok fazla aksiyon ile doludur. Doğumuyla birlikte özellikle İsrâiloğulları’nın Mısır’dan çıkarılma sürecine kadar Allah’ın peygamberine her yol ayrımında bir korku hali hâkim olmuştur. Bu baskın duygusal portreden yola çıkılarak “havf” kavramı ele alınmış, yüce Allah’tan hakkıyla korkanların durumu irdelenmiştir. Bununla birlikte Hız. Mûsâ’nın “bilge kul” ile yapmış olduğu ilim yolculuğu, tasavvufta zahirî ve batınî ilim hususunda temel teşkil etmektedir. Yine Hız. Zülkarneyn’in yeryüzünü fesada uğratanları durdurmak için sahip

olduğu ilmi kullanması, “kendisine hikmet verilmiş kimse” Hz. Lokmân’ın sözleriyle Hz. Allah’ın kullarına doğru yolu göstermesi, bozgunculuk çıkaran kimselerin akıbeti merkeze alınarak ilim bahsinde tartışılmıştır.

Hz. Yusûf’un kıssası, şüphesiz kıssaların en güzelidir. İnananlar için bu kıssada nice ibretler saklıdır. Bu yüzden tasavvuf ehli için de Hz. Yusûf’un kıssası dikkat çekmektedir. Kur’an-ı Kerîm’de bir bütün olarak zikredilen en detaylı kıssa, budur. Bütün inananlar, bu kıssada kendisini görebilir. İnsan; bu kıssada kimi zaman Hz. Yusûf kimi zaman üvey kardeşir. Bazen efendinin hanımı bazen de zindandaki iki mahkûmdan biridir. Bu sebeptendir ki insanın dokuz yüz katından her birine bu kıssada rastlamak neredeyse mümkündür.

Hz. Yusûf’un çocukluğunda, üvey kardeşleri tarafından kıskanıldığı için yaşadığı olaylar, kardeşler özelinde nefis kavramını örneklendirmektedir. Hz. Yusûf’u öldürmek istemeleri, onu kıskanmaları, babalarına Hz. Yusûf’un akıbeti hakkında yalan söylemeleri, kıssanın sonuna doğru Hz. Yusûf’un gıyabında, hırsız olduğunu söylemek suretiyle ona iftira atmaları gibi örnekler; nefsin her yüzünü dikkatlere sunmuştur. Bunun yanında Hz. Yusûf’un, efendisinin hanımına karşı koyuşu hayâ kavramını; ondan kurtulmak için girdiği zindanda iki mahkûmun rüyasını yorumlaması rüya kavramını; kurtulacağını düşündüğü mahkûmdan efendisinin yanında kendisini anmasını istemesi fakr kavramını irdelemek için verilebilecek örneklerdendir.

Hz. İbrâhim’in kıssası ise her açıdan teslimiyeti sahnelemektedir. Hz. İbrâhim, oğlunu ve eşi Hz. Hacer’i Mekke’de çölün ortasında bıraktığında, Hz. Hacer’in ve Hz. İbrâhim’in içinde bulunulan hale rıza göstermeleri, teslimiyet bahsinde zikredilen ilk hadisedir. İlerleyen süreçte Hz. İbrâhim’in oğlunu kurban etme hususunda emre itaat etmesi, oğlunun ise bu durumu sakin karşılayıp rabbine teslim olması; burada anlatılan ikinci sahnedir.

Hz. İbrâhim’in rabbinden kalbini mutmain kılması için istediği delil ise hakka’l-yakîne örnektir. Bunun yanında miraç hadisesi, havarîlerin sofrâ talebi; Kur’an-ı Kerîm’de bahsi geçen kalplerin mutmain olmasına vesile olacak hadiselerdendir. İsyân maksadı olmadan acizliğinden dolayı kalbindeki şüpheyi izale etmek için kulun rabbinden delil istemesi, yüce Allah’ın rızası dışında bir tavır değildir.

Kur'an-ı Kerîm'de; ismet sıfatına sahip olmalarına rağmen hataya düşüp rablerinden bağışlanma dileyen peygamberler vardır. Günaha karşı Hz. Allah'ın koruması altında olan peygamberler dahi hata yapabiliyorsa, kullar için ümit var demektir. Bu hususta Hz. Âdem'in ve Hz. Yûnus'un kıssaları tevbe bahsinde, yapılan hata ya da işlenen zelleden sonra kalbin pişmanlığını ve kulun rabbine dönüşünü örneklendirmektedir.

Yukarıda sadece birkaç kavramın örneklerine yer verilmiştir. Bununla birlikte farklı bir bakış açısı kazandırma adına Kur'an'da kavramla alakalı hâdiselerden bahsedildikten sonra ilgili insan tiplmesi, rıza ya da gazap bağlamında tartışılmıştır. Hz. Allah'ın rızasını kesbedecek insan tiplmesine örnek olarak “ilim yolculuğu, yeryüzünü bozgunculardan kurtarmak ya da iman emanetini hakkıyla yüklenebilme gayesiyle yola çıkan kimse” gösterilebilir. Bunun yanında birinci bölümde rabbine sığınan insanın, yüce Allah'tan hakkıyla korkanların, sakınan insanın, mutmain kimsenin, Allah'la yakınlık kurmuş kimselerin durumu irdelenmiştir.

İkinci bölümde, Hz. Allah'ın gazabını kesbedecek haller ele alınmıştır. Kavramların Müslümanın ahlâkî hayatına etkisi tartışılmıştır. Bu kavramların Müslüman hayatından çıkarıldığında ortaya çıkabilecek boşluklar dikkatlere sunulmuştur. Hz. Allah'ın gazabını kesbedecek insan tiplmesine örnek olarak “sebeplerin yaratıcısına değil kendisine sığınan kimse” verilebilir. Bunun yanında yeryüzünde bozgunculuk çıkaran, kibirli, kıskanç, nankör, gafil ve sabırsız kimselerin durumu da ilgili kavramlar altında incelenmiştir.

Bu tez çalışması, tasavvuf ilmi terminolojisinin Kur'ân-ı Kerîm ve hadîs-i şerifler ile birebir ilintili olduğunu ortaya koymaktadır. Nitekim yüce Allah'ın Kur'ân-ı Kerîm'de ortaya koyduğu ideal insan tiplmesi, tasavvuf lüğatinde kâmil insan olarak karşımıza çıkar. Kur'ân-ı Kerîm hâdiseleri, insana yalnızca bir portre sunmaz. Örneğin Hz. Yûsuf kıssasında yüce Allah, ibret için sadece Yûsuf'u (a.s) anlatmaz. Hâdiselerde kardeşlerin halleri, babanın evladına karşı durumu, bir kadının imtihan sebebi olabileceği, idarede adil olma gibi insanoğlunun her haline reçete sunabilecek bir muhteva yer almaktadır. Yahut Hz. Mûsâ'dan bahsedilen sûreler dikkatle incelenmelidir. Şüphesiz kıssalarda, Hz. Mûsâ'nın muhatap olduğu imtihanlar olmakla birlikte İsrâiloğulları'nın karakter kodlarına, Hz. Hârûn'un misyonuna, bir annenin musibetler karşısındaki tutumuna, yanlışlıkla adam öldürenin haline, çaresizlik ve korku hâkim olmasına karşın teslim olan

kimsenin akıbetine de yer verilmiştir. O halde Kur'ân-ı Kerîm'in Müslümanlar için bir kılavuz olduğu hakikattir. Özellikle İslâm dininin temel iki sütunu olan Kur'ân-ı Kerîm ve hadîs-i şeriflerden beslenen Tasavvuf ilmi, onun bu kılavuz olma özelliğinden faydalanarak sırât-ı müstakîm üzere belirlediği çizgide yönünü kaybetmeden yol alabilmektedir.

KAYNAKÇA

- Açıkalın, Bünyamin, “Kur’ân-ı Kerîm’de Zikri Geçen Rüyalar”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, 4/7, 2014, 29-55.
- Akot, Bülent, “Tasavvufî Terbiyede Rüyânın Değeri”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10(19), 2011, 93-113.
- Aşkar, Mustafa, “Mutasavvıfların Ashab-ı Kehf Kıssası Hakkındaki Bazı Yorumları”, *Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi*, 27, 2011, 169-178.
- Atar, Fahrettin, “Sefer”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2009, XXXVI, 294-298,
- Ateş, Süleyman, “İhlâs”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2000, XXI.
- Attar, Feridüddîn-i, *Tezkiretü’l-Evliyâ*, (Çev.: Muhammed Zahid Kotku), İstanbul 2018.
- Avcı, Casim, “Hilâfet”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1998, XXVII, 539-546.
- Avcı, Casim, *Son Peygamber Hz. Muhammed*, İsam Yayınları, 4. Basım, İstanbul 2010.
- Aydar, Hidayet, “Hz. Muhammed’in Bazı Rüyaları ve Yaptığı Rüya Yorumlarından Örnekler”, *Ekev Akademi Dergisi*, 25, 2005, 89-102.
- Bolay, Süleyman Hayri, “Âdem”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1988, I, 358-363.
- Bursalı, Mustafa Necati, *Peygamberler Tarihi*, Çelik Yayınevi, İstanbul 2011.
- Cevziyye, İbn Kayyim el-, *İki Hicret Yolu Dünya ve Ahiret Mutluluğunun Kapısı*, (Çev.: Mahmut Sevim), Polen Yayınları, 2005.
- Cevziyye, İbn Kayyim el-, *Medâricu’s Sâlikîn*, Polen Yayınları, 2021.
- Cevziyye, İbn Kayyim el-, *Uddetu’s-Sabirin ve Zahiretu’s-Şakirin(Sabredenler ve Şükredenler)*, (Çev.: Zeynel Abidin Tatlılıoğlu), İnsan Yayınları, İstanbul 2021.

Cürcânî, Seyyid Şerîf, *el-Ta'rîfât*, (Çev.: Arif Erkan), Bahar Yayınları, İstanbul 1997.

Çağrıçı, Mustafa, “Şükür”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2010, XXXIX.

Çağrıçı, Mustafa, “Tevekkül”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2012, XLI, 1-2.

Çelebi, İlyas, “Hızır”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1998, XVII, 406-409.

Çelebi, İlyas, “Rüya”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2008, XXXV, 306-309.

Çelik, İsa, *Abidin Paşa'nın Mesnevi Şerhi*, Vefa Yayınları, İstanbul 2007.

Çift, Salih, “Sekîne”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2009, XXXVI, 331-332.

Devvânî, Celâleddin ed-, *Ahlâk-ı Celâlî*, (Çev.: Ejder Okumuş), Fecr Yayınları, 3. Basım, Ankara 2020.

Eraydın, Selçuk, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, 13. Basım, İstanbul 2017.

Erkaya, Mahmud Esad, *Kur'an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, OTTO, Ankara 2017.

Feyizli, Hasan Tahsin, *Feyzü'l Furkân Tefsirli Kur'ân-ı Kerîm Meali*, Server Yayınları, 8. Basım, İstanbul 2020.

Gazzâlî, *Âbidler Yolu-Minhâcu'l-Âbidîn*, (Çev.: Turgut Ulusoy), Hisar Yayınları, ts.

Gazzâlî, *Hak Yolunun Esasları*, (Çev.: Dilaver Selvi), Semerkant Yayıncılık, ts.

Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*. (Çev.: Abdulhalık Duran), İstanbul 2004.

Gazzâlî, *Kalplerin Keşfi / Mukâşefetü'l Kulûp*, (Çev.: Salih Uçan), Çelik Yayınevi, 2019.

Geylânî, Seyyid Abdülkadir, *Fütuhu'l Gayb*, (Çev.: Mehmet Bilal Yamak), Sufi Kitap Yayınları, 2019.

Geylânî, Şeyh Abdülkâdir, *Günyetü't-Talibîn*, (Çev.: Abdülvehhab Öztürk), Saadet Yayınevi, İstanbul 2008.

- Gölcük, Şerafeddin, *Kur'an ve İnsan*, Kitap Dünyası Yayınları, 2. Basım, Konya 2009.
- Gül, Halim, “Tasavvufî Bir Kavram Olarak Halvetin İnsânî Boyut Açısından Kur'ân ve Sünnete Dayalı Olarak Değerlendirilmesi”, *Ağrı İslâmî İlimler Dergisi (AGİİD)*, 7, 2020, 61-80
- Hâlidî, Salâh Abdülfettah, *Kur'an Öyküleri*, (Çev.: Ahmet Sarıkaya), Kitap Dünyası Yayınları, 2. Basım, Konya 2005.
- Hâlidî, Salâh Abdülfettah, *Kur'an Öyküleri*, (Çev.: İbrahim Sarmış), Kitap Dünyası Yayınları, 2. Basım, Konya 2005.
- Harman, Ömer Faruk, “Nûh”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 2007, XXXIII, 224-227,
- Hücvîrî, *Hakikat Bilgisi Keşfü'l-Maḥcûb*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 7. Basım, 2020.
- Izutsu, Toshihiko, *Kur'an'da Tanrı ve İnsan Kur'ânî Dünya Görüşünün Semantiği*. çev. M. Kürşad. İstanbul: Pınar Yayınları, 7. Basım, 2019.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed, *Sünen-i İbn Mâce Tercemesi ve Şerhi*, nşr. Haydar Hatipoğlu, C. 10, İstanbul 1992.
- Kara, Mustafa, “Havf”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul ts., XVI, 528-531.
- Kara, Mustafa, “Kur'an Kıssalarında Konu ve Kapsam Merkezli Bir Analiz”. *İslami İlimler Dergisi*, 9(1), 2014, 69-102.
- Kurt, Ali Osman, “Tâlût”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2010, XXXIX.
- Kuşeyri, Abdülkerim, *Kuşeyrî Risâlesi*, (Çev.: Muhammed Coşkun), İlkharf Yayınevi, 2. Basım, 2020.
- Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Hevâzin, *Leṭâ'ifü'l-işârât*, (Çev.: Ekrem Demirli), Fikriyat, İstanbul 2020.
- Mekkî, Ebû Talip el-, *Kûtu'l Kul'ub/Kalplerin Azığı*, (Çev.: Dilaver Selvi - Yakup Çiçek), 2004.
- Rıfat, Oral, *Kur'an'da İnsan Tipleri*, DİB Yayınları, 2. Basım, Ankara 2021.

- Schimmel, Annemarie, *Tasavvuf Notları*, (Çev.: Dilara Yabul), 2. Basım, İstanbul 2018.
- Seyyid Kutub, *Kur'an'da Edebi Tasvir*, İşaret Yayınları, 2. Basım, İstanbul 2015.
- Şehâbeddin es-Sühreverdi, *Âvârifü'l Meârif*, (Çev.: Abdülvehhab Öztürk), Saadet Yayınevi, İstanbul 2010.
- Topaloğlu, Bekir, "Tövbe", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2012, XLI, 279-283.
- Uludağ, Süleyman, "Ahsen-i Takvîm", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1989, II, 178.
- Uludağ, Süleyman, "Fakr", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1995, XII, 132-134.
- Uludağ, Süleyman, "Halvet", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1997, XV, 386-387.
- Uludağ, Süleyman, "Kalb", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2001, XIV, 229-232.
- Uludağ, Süleyman, "Nefis", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 2006, XXII, 526-529,
- Uludağ, Süleyman, "Rıza", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2008, XXXV, 56-57.
- Uludağ, Süleyman, "Rüya", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2008, XXXV, 309-310.
- Uludağ, Süleyman, "Takvâ". *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 2010, XXXIX, 484-486,
- Uludağ, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kabalcı Yayıncılık, 2. Basım, İstanbul 2016.
- Üzüm, İlyas, "Gazap", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1996, XIII.
- Yavuz, Salih Sabri, "Mi'râc", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2005, XXX, 132-135.

- Yavuz, Yusuf Ş., “Hakka’l-Yakīn”, *TDV İslām Ansiklopedisi*, İstanbul 1997, XV, 203-204.
- Yavuz, Yusuf Ş., “İlim”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2000, XXII, 108-109.
- Yıldız, İbrahim, *Kur’ân’da Kardeş Şiddeti: Hâbil-Kâbil ve Hz. Yûsuf Kıssalarına Psikolojik Bir Bakış*. Cumhuriyet Üniversitesi, Sivas 2020.
- Yılmaz, Hasan Kamil, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 27. Basım, İstanbul 2018.
- “Muhabbet”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2005, XXX, 386-388.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Zeynep DURAN
Doğum Yeri ve Tarihi	
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	
Y. Lisans Öğrenimi	
Bildiği Yabancı Diller	
Bilimsel Faaliyetleri	
İş Deneyimi	
Stajlar	
Projeler	
Çalıştığı Kurumlar	
İletişim	
E-Posta Adresi	
Tarih	18.01.2023